

**NKUCETELO WA VUKRISTE EKU
VUMBENI KA SWIMUNHUHATWA
SWA VAVASATI EKA MATSALWA
YA SASAVONA HI D.C. MARIVATE
NA RI XILE HI S.B. NXUMALO**

hi

UBISI L L

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko
swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTER OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2013

DEDICATION

I swear and take an oath that (**THE INFLUENCE OF CHRISTIANITY IN THE POTRAYAL OF WOMEN AS CHARACTERS IN THE BOOKS OF ‘SASAVONA’ BY D.C. MARIVATE AND ‘RI XILE’ BY S.B. NXUMALO**) is my own work, there is no other university in which I have registered this dissertation before and I have indicated all sources quoted by a complete references.

L.L. UBISI 2013
INITIALS AND SURNAME YEAR

SIGNATURE

XINKHENSO

Ndzi tlangela ni ku khensa Dok. O.R. Chauke, muleteri wa mina eka dyondzo leyi, loyi hi vutivi bya yena a ndzi khutazeke ni ku ndzi letela hi mfanelo eka dyondzo leyi. A wu ndzi helelanga mbilu Dokodela, loko ingi a ku nga ri wena, a ndzi ta va ndzi wile endleleni, ndzi khensa swinene matimba lama u ndzi nyikeke wona, ya ku fikisa ntirho lowu emakumu.

Ndzi khensa na valeterikulorhi eka Ndzwawulo ya Xitsonga ni Tindzwawulo letin'wana ta tindzimi ta Xintima eYunivhesiti ya Limpopo, lava ndzi pfunekhi ku ndzi komba tin'wana ta tibuku leti ndzi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu.

Ndzi khensa vatswari va mina Michael Xihosi na Railina Ntombimuni Ubisi ku va mi ndzi tisile laha misaveni kun'we ni nsusumeto lowu mi veke na wona eka ndzavisiso lowu. Ndzi ri tivani leswaku rivoningonyana leri mi ri pfurheteleke loko ndza ha ri ricece, sweswi ri pfurha malangavi, ku voningela rixaka.

Ndzi khensa vananga, Horisani, Skhulile na Fumani ku va mi tiyiserile ku sala n'wexe ekaya loko ndzi hamba ndzi ya oka vutivi.

A ndzi ku rivalangi na wena Tatana H.A. Machete, ndzi khensa swinene ku va u tiyiserile ku ndzi thayipela ntirho lowu ni ku ndzi pfuna hi tin'wana ta timhaka ta wona.

Ndzi khensa Yunivhesiti ya Limpopo na va C.S.D. ku va va ndzi pfunile hi mali eka dyondzo leyi.

Ndzi khensa Xikwembu lexi ndzi hlayiseke hi mpfhuka ndzi nsungurile ndlela yo ya eYunivhesiti ya Limpopo ku fikela sweswi.

I khanimamba

(ii)

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his patience, encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfillment of the study.

I would like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Departments of African languages at the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also assisting me with some of the references I have used for the study.

My dearest husband Calvin Hlatswayo for encouraging me to embark on this research.

My children Horisani, Skhulile and Fumani for their perserverence which I deprived them of a mother's love and attention when I was busy with my study. Just follow my direction, then you will have a good harvest.

Mr H.A. Machete for helping me with to do and type this research.

The university of Limpopo and C.S.D. for financial assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, who took care of me from the start of this research until now.

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My late father Xihosi Michael Ubisi

My mother Railina Ubisi

My children's father Calvin Hlatshwayo

My children Horisani, Skhulile and Fumani

The readers of this dissertation

Disethexini leyi yi fundza vanhu lava va landzelaka:

Mufi tata wa mina Shihosi Michael Ubisi

Mana wa mina Railina Ubisi

Tata wa vananga Calvin Hlatshwayo

Vana va mina Horisani, Skhulile, na Fumani

Vahlayi va disethexini leyi

SUMMARY

The main aim of this study is to examine the way in which women are explored and explained by authors with special reference to Xitsonga novels, **Ri xile** by S.B. Nxumalo and **Sasavona** by D.C. Marivate.

The first chapter reveals the general outline of the study, the problem statement, the aim, the importance and its methodology. The most important terms of the study has been explained in this chapter so as to reveal what is expected to be analyzed.

Chapter two gives short summary of the novels **Sasavona** by D.C. Marivate and **Ri xile** by S.B. Nxumalo which have been examined together with the history of their authors. The definitions of the word characters and characterization have been included and defined in this chapter. In this chapter, the novels which have been selected to be analysed have been analysed.

Chaper three explains, defines and analysed the themes of selected two novels. The definitions of theme has been given in this chapter. This definitions will make readers to understand what theme is.

Chapter four deals with the setting or milieu of the above mentioned novels.

Chapter five deals with the general summary of this mini-dissertation. The recommendations and recommendations for further research have been indicated in this chapter.

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku tlhela na ku humesela erivaleni mapuluxelo ya swimunhuhatwa swa vavasati hi vatsari.

Dyondzo leyi yi tlhela yi kombisa swimunhuhatwa leswi swi vangaka leswaku ku va ni nsusumeto wa ku hundzuka ka vutomi bya swimunhuhatwa swin'wana kutani swi hanya vutomi byin'wana.

Ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimendhe xa xiphiqo, xikongomelo xa ndzavisiso, maendalelo. Eka yona ndzima leyi ku tlhele ku hlamuseriwa ni matheme ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi faneleke ku xopaxopiwa eka matsalwa lama ma hlawuleriweke ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vumbirhi yi hlamusela nkatsakanyo wa tinovhele leti hlawuleriweke ku xopaxopiwa ku nga tsalwa ra **Ri xile** na **Sasavona**. Swimunhuhatwa leswi fambisaka hungu ra matsalwa lama boxiweke laha henhla swi hlamuseriwile hi ndlela ya vutshila.

Ndzima ya vunharhu i ya nhlavutelo wa minkongomelo ya tinovhele leti hlawuleriweke ku xopaxopiwa. Eka ndzima leyi ku tlhela ku nyikiwa na tinhlamuselo ta nkongomelo hi vuxokoxoko ku endlela ku twisia leswaku nchumu lowu i ncini.

Ndzima ya vumune yi hlamusela mbangu wa matsalwa lama boxiweke laha henhla.

Ndzima ya vunlhau i yo paluxa nkatsakanyo wo angarhela. Swibumabumelo swa ndzavisiso lowu swi hlamuseriwile eka ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 1

1.	MANGHENELO.....	1
1.1	XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	2
1.2	XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	4
1.3	NKOKA WA NDZAVISISO LOWU.....	5
1.4	MAENDLELO YA NDZAVISISO.....	5
1.6.	MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	8
1.7	MAAVANYISELO YA TINDZIMA EKA NDZAVISISO.....	12

NDZIMA YA 2

2.1	NXOPANXOPO WA MATSALWA.....	13
2.1.1	Sasavona.....	13
2.1.1.1	Matimu ya mutsari: Marivate.....	13
2.1.1.2	Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	16

(viii)

2.1.2	Ri xile.....	17
2.1.2.1	Matimu ya mutsari: S.B. Nxumalo.....	17
2.1.2.2	Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	17
2.1.3	Vumunhuhati.....	19
2.1.3.1	Manghenelo.....	19
2.1.3.1.1	Nhlamuselo ya vumunhuhati.....	19
2.1.4	Swimunhuhatwa.....	28
2.1.4.1	Tsalwa ra Sasavona.....	28
2.1.4.1.1	Sasavona.....	28
2.1.4.1.2	Mudlayi.....	32
2.1.4.5	Tsalwa ra Ri xile.....	34
2.1.4.5.1	Nxopa xopo wa swimunhuhatwa.....	34
2.1.3.5.1.1	Tintswalo.....	34
2.1.3.5.1.2	Nhlengani.....	34
2.1.3.5.1.3	Baloyi.....	45
2.1.3.5.1.4	Mnisi.....	46
2.1.3.5.1.4.	N'wa-Mzamani.....	47

NDZIMA YA 3

3.1	MINKONGOMELO YA MATSALWA.....	49
3.2	TSALWA RA SASAVONA.....	51

(X)

3.3	TSALWA RA RI XILE	53
-----	--------------------------------	----

NDZIMA YA 4

4.1	Mbangu	57
-----	---------------------	----

4.1.1	Tsalwa ra Sasavona	57
-------	---------------------------------	----

4.1.2	Tsalwa ra Ri xile	60
-------	--------------------------------	----

NDZIMAYA 5

5.1	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZAVISISO LOWU	69
-----	---	----

5.2	SWIBUMABUMELO	70
-----	----------------------------	----

6.	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	71
----	--------------------------------------	----

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Mfumo wu le ku ringeten i hi matimba ku antswisa xiyimo na mavonelo hi tlhelo ra vavasati hi ku va vavasati na vona va tekeriwa enhlokweni hi ku katsiwa eka micingiriko leyi khale a yi endleriwe vaxinuna ntsena.

Hambileswi ku nga na ku tshemba ka leswaku mhaka ya ku va vavasati va languteriwa ehansi i mhaka ya matimu leyi nga kona eka swa vukhongeri, ndhavuko na le ka swiyenge swin'wana swa vutomi. Matsalwa ya **Sasavona** hi D C Marivate na **Ri xile** hi S.B. Nxumalo ya kombisa mhaka leyi hi vuenti swinene.

Leswi swi ve na nkucetelo wo tumbuluxa eka **The Womens' Charter** (1994) leyi kongomeke eka ku vuyisa xindzhuti xa vavasati eka vuakatiko lebya ha ri ki na mavonelo ya xikhale ku ya hi swiyenge leswi boxiweke laha henhla hambi ku ri epalamende. Timfanelo ta vavasati a ti siywanga handle eka Charter leyi.

Ku na matsalwa yo tala eka ririm i ra Xitsonga lawa ma vulavulaka hi vavasati tanahi swimunhuhatwa, kambe ku hava matsalwa kumbe mitirho leyi endliweke yo xopaxopa ndlela leyi vavasati va paluxiwaka ha yona eka matsalwa hi vatsari. Leswi hi swona swi hi susumeteke ku endla ndzavisiso lowu.

1.1 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Ku tekeriwa ehansi ka vavasati i mhaka ya khale ka khaleni. Mhaka leyi yi paluxiwa ni hi matsalwa yo hambanahambana. Ku voneriwa ehansi ka vavasati ku na masungulo ya kona eka vukhongeri na ndhavuko, hikokwalaho ku hava xiyenge lexi a xi tekela enhlokweni micingiriko kumbe mintirho leyinene leyi endliwaka hi vavasati.

Mafenya (2000:34) u seketela leswi nga laha henhla hi ku vula leswaku:

Strong belief that superiority complex of men and the inferiority complex of women have a historical origin.

Kasi **Worldbook Encyclopaedia** (1992:49) yi tshaha Sarah Grimke loyi a tsaleke a ku:

Religious leaders ... claimed to find support in the Bible for the inferior positions of women.

Gamlin, (1984:40) u yisa emahlweni leswi boxiweke laha henhla hi ku vula leswi:

...the idea of masculine superiority is perennial, institutional, and routed at the deepest level of our historical experiences.

Leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa mhaka ya leswaku ku tekeriwa ehansi ka vavasati i mhaka ya khale leyi nga na matimu ya ndhavuko na vukhongeri. Eka swiyenge swo tala swa mafambiselo, ngopfungopfu eka mfumo, mhaka yo antswisa xiyimo xa vavasati i nhlokomhaka leyi ku tshamaka ku ri karhi ku njhekanjhekisaniwa hiyona. Ku na mihangano na swiyenge swa mfumo swo hambanahambana leswi nga le ku ringetenka ku vuyisa xindzhuti na mavonelo hi vavasati. Mafenya (2002: 130) u humelerisa leswi landzelaka mayelana na matshalatshala lawa swiyenge swo tala swi teke na wona ku antswisa xiyimo xa vavasati loko a ku:

The Womens' National Coalition (WNC) umbrella body has its aim which is to rid the society of sexism whether it is in church, workplace, parliament or wherever.

U tlhela a boxa xikongomelonkulu xa Womens' Charter (1994) loko a ku:

The women's Charter also has its mission statement as to claim respect and recognition of the women's human rights and dignity.

U ya emahlweni a ku:

The government is also practicing affirmative action to address backlog, blacks and women given a chance than those who were previously disadvantaged.

Mhaka ya ku antswisa xiyimo xa vavasati yi le ku tekeriweni enhlokweni hi swiyenge swo hamabanahambana. Mhaka leyi yi ta fikeleriwa hi ku tirhisa matsalwa ya **Sasavona** hi D.C. Marivate na **Ri xile** hi S.B. Nxumalo.

1.2 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku hlela na ku humesela erivaleni mapuluxelo ya swimunhuhatwa swa vavasati hi vatsari. Ndzavisiso lowu wu ta humesela erivaleni leswi landzelaka:

- Vonelo ra vavasati hi vatsari.
- Mitirho/migingiriko na swiyimo leswi vavasati va nyikiwaka swona tanihi swimunhuhatwa eka matsalwa
- Leswi vumunhu bya vona byi paluxisiwaka xiswona

1.3 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu endleriwa leswaku vatsari va ta lemuka leswaku a hi mikarhi hinkwayo laha vavasati va kumekaka eka swiyimo swa le hansi, tanihi vavanuna, ku na swa kahle leswi vavasati va swi kotaka. Wu ta tlhela wu hoxa xandla eka ku kucetela vatsari ku cinca mavonelo ya vona hi vavasati.

1.4 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i maendlelo yo xopaxopa matsalwa. Nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa ma tirhisiwaka ku paluxa mhaka yo karhi eka matsalwa. Theme ra Xinghezi leri ri hlamuselaka maendlelo lawa ri vuriwa "textual analysis". McKee (2003:1) u hlamusela "textual analysis" ku ri:

... a way for researcher to gather information about
how other human being make sense of the world.
(op.cit.: 1)

U tlhela a kombisa nkoka wa maendlelo lawa tanihi:

... a data gathering process for these researchers who want to understand the way in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are.

Hileswaku eka maendlelo lawa ku langutisiwa timhaka to karhi hi mahanyelo ya vanhu va tinxaka to hambanahambana. Neuman (1997:25) yena u hlamusela "textual analysis" hi ndlela leyi:

The text is anything, books, newspapers or magazine articles, advertisements, speeches, official documents, films or videotapes, musical lyrics, photographs, articles or clothing or work of arts.

Nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla yi hlamusela "text analysis" ku ri tibuku, maphephahungu, timagazini, swinavetiso, mivulavulo, maphepha ya mafundza, tifilimi kumbe tivhidiyo, marito ya swa vuyimbeleri, swifaniso, kumbe mitirho ya swa vutshila. Maendlelo lawa a ma hambananga na lawa hi Xinghezi ma vuriwaka "Content Analysis". Neuman (1997:31) u tlhela a nyika nhlamuselo ya "content analysis" hi ndlela leyi:

Content analysis is a technique for examining information in written or symbolic material (e.g., pictures, movies, song lyrics). In content analysis, a researcher

first identifies a body of material to analyse (e.g books, newspaper, films) and then creates a system for recording specific aspects of it ...

Hileswaku "content analysis" i thekiniki yo kambela vuxokoxoko bya mahungu eka matsalwa hi ku hambanahambana ka wona hi swiyenge. Neuman (1997: 273) u ya emahlweni a vula leswi hi "Content analysis":

The content refers to words meaning, pictures, symbols, ideas, themes or any message that can be communicated.

Ntshaho lowu nga laha henhlwa wa ha seketela nhlamuselo ya leswaku nxopaxopo wa vundzeni eka matsalwa wu kongomisiwa eka nhlamuselo ya marito, swifaniso, mimfungho na hungu rin'wana na rin'wana leri nga fambisiwaka. Krippen Dorf (2004:8) eka buku ya yena ya **An Introduction to its Methodology** u hlamusela "content analysis" hi ndlela leyi:

Content analysis is a method of social phenomena that are both generated by and constituent in a text and images and hence their written and pictorial constituent.

Hi ku katsakanya, tinhlamuselo hinkwato leti boxiweke laha henhlwa hi vatsari vo hambanahambana ti humelerisa nxopaxopo wa matsalwa tanahi maendlelo

yo kumisia vuxokoxoko na vundzeni bya mahungu. Kambe laha ka ndzavisiso lowu hi ta kongomisa eka ku xopaxopa matsalwa lama boxiweke laha henhla. McKee (2003:25) yena u kombisa leswi humeletaka hi ku tirhisa maendlelo lawa loko a ku:

When we perform textual analysis on a text, we make an educated guess at some of the most likely interpretations that might be made of that text .

Laha ku boxiwa timhaka leti nga eka tsalwa ku tlhela ku humelerisiwa vuxokoxoko byin'wana hi tsalwa leri xopaxopiwaka. Kutani eka xitsalwana lexi ku ta xopaxopiwa ndlela leyi vatsari va paluxaka hayona vavasati.

1.5. NXOPAXOPO WA MATSALWA

Laha ku kongomisiwa eka maxopaxopelo na nkongomelo wa matsalwa. Grace (1965:28) u humelerisa leswi mayelana na nkongomelo wo xopaxopa matsalwa:

...our aim should be to enjoy books, not to condemn them.

Hileswaku, xikongomelonkulu xa hina xi fanele xi ri xo tiphina hi tibuku ku nga ri ku ti sandza. Peck na Coyle (1984:1) vona va humelerisa leswi, hi "Literary Criticism":

... is primarily concerned with individual work of literature.

Peck na Coyle va ringeta ku vula leswaku eka "Literary Criticism" ku kongomisiwa eka ku kanelo ntirho wun'wana na wun'wana wa matsalwa. Schreiber (1965:1) yena u na mavonelo lawa hi "Literary Criticism":

Literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statements which can be learnt by heart.

Hi ku ya hi Schreiber, ku xopaxopa matsalwa a hi mhaka leyi nga songiwaka hi ku olova kutani u yi bela enhlokweni. Tsalwa ri fanele ku langutisisiwa hi vuenti. Leswi swi seketeriwa hi Peck (1985:149) loko va ku:

Literary criticism is regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works. It does not mean “finding fault with ...” Criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in the text.

Nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla yi kombisa leswaku xikongomelo xo xopaxopa matsalwa a hi ku lava swihoxo swa tsalwa, kambe i ku lava ku kumisia hungu leri mutsari a kongomeke ku ri fikisel vahlayi xikan'we no twisia kumbe ku kuma vutshila bya maandlalelo ya timhaka hi mutsari.

1.6 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

1.6.1 CHAUKE (1998)

Chauke eka dyondzo ya yena ya Masitasi u lavisisile hi "**Narratological Features of the Novels of F.A. Thuketana**" laha a kongomisa eka mhaka ya nkarhi eka matsalwa, a kombisa swiphemu swa nkarhi ku nga ku landzelelana ka swilo, nkarhi lowu tekiwaka, na mpimo lowu swilo swi humevelaka hi wona.

1.6.2 MACHETE (2001)

Eka ndzavisiso wa yena wa dyondzo ya Masitasi wa "**Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga: 1938-1998**", Machete u xopaxopile nkongomelo, ririm i ra vatsari a kongomisa eka ntivoririmi, matirhiselo ya mutsari ya swivuriso, swivulavulelo, marito yo tika lawa ya kombisaka xiyimo xa mhaka na maencisi ku katsa ni swimunhuhatwa ku ya hi tinxaka ta swona to hambanahambana. Ndzavisiso lowu wu hambana na mitirho leyi endliweke hi Machete hikuva wona wu xopaxopa mamunhuhatelo eka tsalwa ra **Sasavona** na **Ri xile**.

1.6.3 MAWELA (1994)

Mawela u endlile ndzavisiso wa "**The Depiction of Women Characters in Selected Venda Novels**". Ndzavisiso wa Mawela wu kongomisiwile eka ku kambela ndlela leyi swimunhuhatwa swa vavasati swi paluxisiwaka xiswona eka matsalwa yo hambana. Xin'wana lexi kombisiwaka hi Mawela i ndlela leyi vavanuna va paluxisiwaka xiswona eka matsalwa lama. Ndlela leyi vavasati va paluxisiwaka xiswona yi va kombisa va ri vanhu va le hansi, valoyi, vayivi, timbabva, tinghwavava na swin'wana swa xiyimo xa le hansi swinene.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuneta eka ku paluxa mavonele ya vatsari eka tindlela leti va kombisaka vavasati va ri xiswona.

1.6.4 MBEDZI (2004)

Mbedzi (2004) u lavisisa hi "**The Depiction of Women Characters in Netshivhuyu M.J. 's Tshithudivha**", laha a kombisaka tindlela to hoxeka leti vavasati va paluxisiwaka xiswona eka tsalwa ra ntlangu wa "**Tshithudivha**". Vavasati namuntlha va tirha mintirho ya nkoka swinene eka swiyenge hinkwaswo swa vutomi. Xik. Vukhongeri, Rihanyu, Ekhonomi na le ka tipolitiki. Ku languteriwa ehansi ka vavasati ku paluxiwa kahle hi Walker (1983:213) loko a ku:

When we have pleaded for understanding, our character has been distorted, when we ask for simple caring, we have been handed empty inspirational appellations, then stuck in the furthest corner. When we have asked for love we have been given children.

Ndzavisiso lowu wu ta paluxa na ndlela leyi vavanuna va swi tekisaka xiswona kumbe va swi endlaka loko va phikizana na vavasati. Leswi swi hlamuriwa kahle hi Mbedzi (2004) loko a tshaha Jefferson and Robey (1986:206) loko va ku:

Many women have been victimized intellectually and physically by men. it is also true that some have managed effectively to counter male power.

I vavanuna vantsongo lava nga pfumela leswaku ntshuxeko wa vavasati wu onhile vuxaka bya vona. Ndzavisiso lowu wu ta paluxa nyimpi leyi Iwiwaka hi vavasati ku kuma malunghelo ya vona. Hi marito man'wana leyi i ndlela yo tikambela eka vatsari ku vona loko va paluxa vavasati hi ndlela leyi faneleke.

1.6.5 **MSIMEKI (1998)**

Msimeki u endle ndzavisiso hi yumunhuhati a kongomisa eka tsalwa ra S.J. Baloyi ra "**Murhandziwani**" na T.H. Khosa ra "**Manyunu ya Xitsotso**". Eka

ndzavisiso lowu u kombisa ku hambana ka mamunhuhatelé hi vatsari lava vambirhi lava boxiweke laha henhla.

Ndzavisiso lowu wu yisa emahlweni mhaka ya mamunhuhatelo kambe wu hambana na wa Msimeki hikuva wona wu ta kongomisa eka nkucetelo wa vukriste eku vumbeni ka swimunhuhatwa.

1.6.6 NKUZANA (1996)

Eka ndzavisiso wa yena wa vudokodela wa "**A Critical Assessment of B.K.M. Mthombeni's Creative Works**" u xopaxopa mitirho ya yena hi ku angarhela, ku suka eka minkongomelo, nkoka wa ririmí, ntivomarito na mbangu.

Morgan u paluxa vavasati tanihi vanhu lava va nga na vuswikoti eka ku dyondza, kambe u tlhela a ya emahlweni a ku hambiswiritano a va endleriwanga tidyondzo ta le henhla ta sayense na mitirho yin'wana ya vutshila. Leswi swi ta pfuna eka ndzavisiso lowu ku twisia leswaku vavasati na vona ku na leswinene va swi tivaka. Phillips (1987: 68) u ri:

Women should have the freedom to decide their own destiny, freedom from sex determined roles, freedom from society's oppressive restrictions, freedom to express their thoughts fully and to convert them freely into action.

Ku ya hi nhlamuselo ya Phillips, vavasati va fanele ku nyikiwa ntshuxeko wo teka swiboho. Eka ku tshikeleriwa hi ku arisiwa swo karhi na ku humesela mavonelo kumbe miehleketo ya vona. Giddens (1989:17) u boxa leswaku:

Women are over-represented in poorly paid job sectors but, even within the same occupational categories as men. women on average have lower salaries.

Nhlamuselo leyi yi humelerisa mhaka ya leswaku vavasati eka xiyenge xa mitirho va tele ngopfu eka mitirho leyi hakelaka mali ya le hansi hambiloko va ri eka ntirho wo fana na wa vavanuna. Vona va kuma muholo wa le hansi. Leswi swi ta pfuna ndzavisiso lowu ku tiyisisa mavonelo lama nga kona hi vavasati. Plum wood (1990:31) yena u vula leswi hi vavasati:

In contemporary society, men are defined as active, women as passive , men are intellectual, women are intuitive, men are dominant, women submissive to the extent that men conform to gendered definitions of their humanity, they are bound to be alienated from themselves.

Mutsari loyi laha henhla u boxa mhaka ya leswaku vavasati etikweni va hlamuseriwa tanihi vanhu vo tsana no titsongahata loko vavanuna vona va hlamuseriwa tanihi vanhu vo xalamuka no tlhariha.

Ndlela leyi vavasati va paluxiweke hi yona laha ndzeni ka tsalwa yi kombisa ku hambana ka mavonelo hi tlhelo ra vavasati. Matsalwa lawa ya hlawuriweke eka ndzavisiso lowu ya ta paluxa swimunhuhatwa swa vavasati hi ndlela yo karhi leyi humesaka mavonelo ya vona.

1.6.7 Mavanyiselo ya tindzima eka ndzavisi

Ndzavisiso lowu wu kombisa hilaha swimunhuhatwa swin'wana swa xisati swi susumetaka hakona eku hundzuleni ka swin'wana leswaku swi hanya vutomi bya xikkriste. Leswi swi kombisa matimba lawa vavasati va nga wona kambe ya nga tekeriwiki enhlokweni.

Ndzavisiso lowu wu ta avanyisiwa hi tindzima leti landzelaka:

Ndzima ya n'we i ya manghenelo ya ndzavisiso lowu, lawa ya katsaka nsusumeto, xiphiko xa xitativendhe, maendlelo, tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ni swin'wana.

Eka ndzima ya vumbirhi hi laha ku nga ni matimu ya mutsari, nkomiso wa matsalwa lawa ya nga xopaxopiwa. Swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi nga ni nhlohloteloo wo hundzula ni ku nga hundzuli eka vutomi bya swin'wana

swimunuhuhatwa swi hlamuseriwile hi vuxokoxoko lebyi humeselaka hungu ratsalwa erivaleni hi ku olova.

Tinhlamuselo ta nkongomelo na matlhantlhelo ya wona swi hlamuseriwile hindlela leyi yi enerisaka vahlayi hi ku angarhela eka ndzima ya vunharhu.

Ndzima ya vumune yi kongomanile ni mimbangu ya matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vuntlhanu i ya nkatsakanyo wo angarhela ndzavisiso lowu ku katsa niswibumabumelo swa nkoka eka vanhu ni valavisi van'wana.

NDZIMA YA 2

2.1 NXOPANXOPO WA MATSALWA

2.1.1 Tsalwa ra Sasavona

2.1.1.1 Matimu ya mutsari: Marivate

Daniel Cornel Marivate (Maringa) u velekiwile hi ti 18 Nyenyenyan 1987 endhawini ya le Valdezia. I n'wana wo sungula wa Cornel Maxanete Maringa na Makhanani Annah Ximambana.

Daniel u sungurile tidyondzo ta yena ta purayimari exikolweni xa le Valdezia laha tata wa yena a ri nhloko ya xikolo kona. Loko a heta tidyondzo ta purayimari a ri na malembe ya khumen'we, kutani hikokwalaho ka sweswo a nga pfumeleriwangi ku ya ekholochi tanihileswi a ha ri ntsongo. Daniel u yisiwile eka Rev. Paul Rosset loyi a ri mufundhisi wa vona hi nkarhi wolowo. Xikongomelo ku ri ku n'wi dyondzisa ntirho. Yin'wana ya mitirho leyi a yi dyondzeke i ku vatla, swa swirhana, ku khomnanisa tibuku, Xinghezi na Arithmetic.

Daniel u kumile tidyondzo ta yena ta vuthicara ekholichi ya Lemana ku sukela hi 1912 ku fika 1915. Hi 1924 u yisile tidyondzo ya yena emahlweni na Lovedale Institute laha a nga kuma Junior Certificate. Hi lembe ra 1930 u tlhelerile eLovedale Institute laha a nga fika a kuma Native Primary Higher Teachers' Certificate.

Nkulunkumba Marivate u tirhile tanahi mudyondzisi exikolweni xa Manabela. Hi 1916 u yisiwile exikolweni xa Mambedi lexi sunguriweke hi tata wa yena. U thoriwile tanahi nhloko ya xikolo xa Valdezia laha a tirheke khumemune wa malembe. Ehansi ka vulawuri bya tatana Marivate, xikolo xa Valdezia xi dumile hi mitirho ya xona leyinene leyi katsaka vuyimbeleri, swa van'wamatsambu, swa vurimi, na mbuyelo wa tidyondzo. Vana vo tala a va khitikana ku ya orhovela dyondzo na vutivi kona. U tirhile malembe yo ringana makumembirhi tanahi hi "Boys' Scout organizer". U vile holobye wa khale ka Tsonga Presbyterian Church ku suka hi 1956 ku fu fika 1969. Nkulunkumba Marivate hi un'wana wa swirho swa komiti ya vuundzuluxi bya Bibele ya Xitsonga ku sukela hi malembe ya 1969 ku fikela hi 1989.

Hi yena mutsari wo sungula wa novhele ya Xitsonga ya **Sasavona** leyi humesiweke hi 1938. Novhele leyi yi kumile risiva ra ndzhanelo na khume ra tiphawundi ku suka eka International Institute of African Languages and Cultures. Vito ra Sasavona Publishers and Booksellers ri thyiwile hikokwalaho ka novhele leyi yo sungula ya Xitsonga.

I musunguri na muhleri wa phepha ra "**The Valdezia Bulletin**", leri nga cinciwa ri vitaniwa "**The Light**" hi 1930.

Evuton'wini bya yena u qambhile tinsimu to hundza ka makumemune (40). Tin'wana ta tinsimu leti a ti qambheke ti katsiwile eka Tinsimu ta Vakriste ta EPCSA (Evangelical Presbyterian Church in S.A) Tin'wana ta tinsimu leti a ti qambheke hi leti:

A yi vuye Afrika, Dali Kunenene, Gogogo, Goliadi, Homu yo basa, Jobo, Mahungu Iamanene, Mbhongolo, Mbuti ya Xidzwele, Mhlakaza, Ndhoda yin'wana, N'wana wa vusopfa, Orlando, Phelindaba, Salani, Uncle Tom, Vakhale va vurile na tin'wana to tala.

U hlawuriwile tanahi xirho xa Gazankulu "Legislative Constituency" eGiyani. Hi nkarhi wa vutirheli bya yena u lwile hi matimba ku yimekelana na ku susiwa ka tiko ra Valdezia ri katsiwa eka Constatia (East of Tzaneen).

U xiximiwa hikokwalaho ko hoxa xandla eka migingiriko leyi landzeka: Bureau for Tsonga Language Culture (1976).

Honorary Doctorate in Theology from the University of the North.

National African Chamber of Commerce and Industry (1988).

The Khindlimuka Music Festival- 1989 was declared by D.C Marivate.

Daniel Cornel Marivate a ri Mufundhisi, tatana wa ndyangu loyi a tekanile na Bertha (nee' Manhengeni), va kumile vana va tsevu va majaha na nhwana un'we. U lovile hi 30 October 1989.

2.1.1.2 **Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa**

Tsalwa ra **Sasavona** ri vulavulavula hi Sasavona nsati wa George Ntavasi. George Ntavasi i wanuna loyi a a tirhela ekule ni le kaya hi xikongomelo xo singilela muti wa yena. Sasavona u sale a hanya vutomi bya xihedeni hi nkarhi lowu nuna wa yena a ri eJoni. Loko ri xile xa yena a ku ri ku famba na miti a tinwela byalwa. Loko nuna wa yena a rhumerile mali a yi tlangisa hi ku nwa ni ku xavela swigangu swa yena byalwa, mali yi hela hinkwayo, yena ni vana va sala va sika hi ndlala.

Mahanyelo ya yena ya endla leswaku a hanya hi ku yiva swa vanhu emasin'wini ni le makaya hikokwalaho ko loloha ku rima hambileswi nuna wa yena a rhumela mali yo xava mapa na hinkwaswo ku katsa ni timbewu hi ku hambanahambana ka ton. Loko mali leyi a nga rhumeriwa hi nuna wa yena yi herile, u famba a vanga swikweleti etikweni hinkwaro, a tlhele a tsandzeka ku swi hakela. Nenge lowu a a ri na wona wu endla leswaku a va mbabva, a hetelela hi ku va ni futa hileswi nkarhi wo tirha ekaya a nga wu kumi hikokwalaho ka byalwa. Leswi swi endla leswaku vana va yena va nga yi kahle exikolweni hikokwalaho ko pfumala loyi a nga ta va lulamisela ku ya exikolweni nimpundzu. N'wanan wa yena u kale a tekelela mahanyelo ya yena yo hanya hi ku yiva swa vanhu emasin'wini hikokwalaho ko loloha ku rima hi nkarhi wa xirimu.

Sasavona u hetelela a vabya vuvabyi lebyi a byi ta n'wi yisa evuyavangavuyi. Loko se a vona leswaku u le kusuhi ni ku fa, wa hundzuka, a nghena kereke ku kondza loko a hundza emisaveni. Ku vabya loku hi kona loku ku nga endla leswaku a kala a tsutsumela ekerekeni hikuva ku chava hi un'wana ni un'wana laha misaveni ya Xikwembu.

2.1.2 **Tsalwa ra Ri xile**

2.1.2.1 **Matimu ya mutsari: S.B. Nxumalo**

Simon Book Nxumalo u vile matsalana wa huvo ya swikolo eMamelodi ku sukela hi lembe ra 1976-1979. Hi 1980 u vile Mufambisi wa Hofisi, endzhaku a va "Accounting Officer" ya Bangi ya Barclays eJoni. U thoriwile hi nhlangano wo hluvukisa Machangana/Vatsonga eGiyani.

2.1.2.2 **Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa**

Tsalwa leri ri vulavula hi ku pfuna ka vutomi bya xikriste ematshan'wini ya bya vuvedeni kumbe ku Iwisana ka vutomi bya xihedeni ni bya xikriste. Vutomi bya Xikriste byi hanyiwa hi muti wa ka Mnisi kasi bya vuvedni byi hanyiwa hi muti wa ka Baloyi.

Hi siku leri Tintswalo a nga endzela Nhlengani ro sungula, tata wa yena ni mana wa yena va sale va vilela swinene hikkwalaho ka leswi a va nga tivi leswaku munhu loyi a nga vhakacheriwa hi n'wana wa vona u hanya vutomi bya njhani. Salani a a lava n'wana wa yena a tekiwa hi wanuna wo dyondzeka naswona loyi a nga mukriste tanahi yena. U boxe ni leswaku a nga rhandzi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi munhu loyi a nga ta n'wi dyela mali. U ve a sola Tinswalo ku tlula mpimo endzhako ka loko a hlamuserile yena ni mana wa yena leswaku yena u fanele a tekiwa hi Nhlengani Baloyi. Swisolo leswi hinkwaswo swi ta hikokwalaho ko tiva leswaku muti wa ka Baloyi wu hanya hi ku xavisa byalwa lebyi byi endlaka leswaku vanhu va tiko va tsandzeka ku nghena kereke leswi kandzeriwaka hi ku va hi hala tlhelo va lowa.

Emutini wa ka Baloyi, loko Tatana Baloyi a twile leswaku Nhlengani u voniwa a ri karhi a rhendzelekarhendzeleka na Tintswalo, na yena u ve a hlundzuka, a boxa leswaku ekaya ka yena a nga lavi Valungu ni Tibibele ta vona. Xo antswa i ku va Nhlengani a titekela un'wana wa vanhwanyana lava a cinaka na vona muchongolo hikuva yena u ta kota ku n'wi tirhela ku nga ri Mulungu wa ka Salani. Nhlengani u sihalarile ku kondza a sindzisiwa hi rirhandzu leri a a kombiwa rona hi Tintswalo ku kondza a nghena kereke na xikolo ku fikela loko a kota ku tihayela Bibebe no tiva Xinghezi, a hetelela hi ku tsala mapapila hi xona, a tsalela nsati wa yena Tintswalo ekaya. U hetelela a teka nhundzu hinkwayo ya muchongolo a ya va fumba hi yona emuchongolweni hikokwalaho ko susumetiwa hi vutomi byi ntshwa bya Xikriste, lebyi a nga hloholeteriwa eka byona hi Tintswalo nsati wa yena. Va tekana va va nuna na nsati kutani miti leyi mimbirhi yi hetelela yi nghenelana. Muti wa ka tatana Baloyi wu hetelela wu xavisa matsavu ni swin'wana swa Xilungu hikokwalaho ka ku hundzuriwa hi vutomi bya Nhlengani bya Xikriste ni Xilungu.

2.1.3 Vumunhuhati

2.1.3.1 Manghenelo

Vumunhuhati i xigaririmi xa nkoka eka matsalwa, nkongomelo wa tsalwa wu humelerisiwa kahle loko tsalwa ri ri na vumunhuhati lebyi khorwisaka eka vahlayi. Vatsari va na ntirho lowukulu wo vumba swimunhuhatwa leswi nga ta kota ku humelerisa hungu ra vona hi ndlela leyi nga kanakaniseki.

2.1.3.1.1 Nhlamuselo ya vumunhuhati

The Free Encyclopeadia ku suka eka google va hlamusela vumunhuhati tanahi:

... art of creating characters for a narrative, including
the process of conveying information about them...

Ku ya hi nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla, vumunhuhati i ndlela ya vutshila yo tumbuluxa swimunhuhatwa, ku katsa na ndlela yo fambisa vuxokoxoko hi swona. Malungana (2005: 62) u hlamusela vumunhuhati a ku:

Swi vula ku nyika swilo swo karhi swihlawulekisi ni vutomi bya vanhu kasi hi ntiyiso a hi vanhu. Loko swilo leswi swi ri ni swihlawulekisi ni vutomi bya ximunhu swi nyikiwa ni matimba yo vulavula kumbe ku teka swiendlo hinkwaswo leswi endliwaka hi vanhu, swi munhuhatiwile.

Eka **Xiletelo xa (NCS) xa Mahlahluvelo ya Matsalwa** ku hlamuseriwa yumunhuhati hi ndlela leyi:

... I mavumbelo ya vanhu lava fambisaka hungu ra tsalwa. Vanhu lava va fanele ku vonaka va fana na vanhu lava hanyaka. Mutsari u va nyika swihlawulekisi swa vanhu, hikokwalaho 'vanhu' lava a va vuriwi vanhu, kambe va vuriwa swimunhuhatwa.

Eka google, <http://www.readwritethink.org/files/resources> ku hlamuseriwa yumunhuhati hi ndlela leyi:

Characterisation is the process by which the writer reveals the personality of a character.

Hileswaku i maendlelo ya mutsari yo paluxa ximunhuhatwa. Nkuzana (Op. cit. 85) u tshaha Roberts (1983) loko a ku:

Although characters in a book are not revealing persons, as readers we are entitled to expect that characters in a novel or play will be true to life. i.e the actions, statement and thoughts of a particular character must all resemble what a human being is likely to do, say and think under a given circumstance.

Nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla yi vula leswaku, hambiloko swimunhuhatwa swi nga ri vanhu va ntiyiso, tanihi vahlayi hi langutela leswaku swimunhuhatwa swa ntlangu kumbe novhele swi va swa vutomi bya ntiyiso, hileswaku swiendlo na mianakanyo ya ximunhuhatwa xo karhi swi fanele ku fambisana na leswi munhu loyi a hanyaka a nga swi endlaka kumbe ku swi ehleketa eka xiyimo xo karhi.

Ku ya hi tinhlamuselo hinkwato leti nyikiweke laha henhla, hi nga vula leswaku vumunhuhati i ku nyika minchumu leyi nga riki vanhu swihlawulekisi swa vanhu lava hanyaka, kutani minchumu leyi yona yi vuriwa swimunhuhatwa, laha swi tlhelaka swi languteriwa ku tikhoma kumbe ku hanya vutomi bya vanhu lava hanyaka.

Eka vumunhuhati ku na tindlela timbirhi to hlamusela no tumbuluxa kumbe ku vumba swimunhuhatwa ti nga leti landzelaka:

(a) **Nhlamuselo yo kongoma**

Eka nhlamuselo yo kongoma hilaha mutsari a hlamuselaka kumbe ku paluxa vumunhu bya ximunhuhatwa xo karhi hi yena n'wini. Xik: Eka tsalwa ra **Sasavona** mutsari u hlamusela xigono a ku:

Xigono a ri na khava lerikulu ...

Laha ku boxiwa hi ku kongoma rihlawuri leri hlamuselaka muxaka wa ximunhuhatwa xolexo.

Mhaka leyi yi seketerie hi Rimmon-Kenan (opcit.59) loko a ku: names... the trait by an adjective.

(b) **Nhlamuselo yo ka yi nga kongomi**

Laha mutsari u hava xiave eku hlamuseleni ka swimunhuhatwa, swimunhuhatwa swi tihlamusela hi swoxe.

Trish Turner (2008) ku suka eka google, u boxa maendlelo ya nhungu (8) yo vumba swimunhuhatwa hi ku ma andlala hi ndlela ya swilayidi:

(a) Nhlamuselo ya leswi khomelaka/vonakaka. (Physical description) hi ndlela leyi:

Identifies anything physical about the character.
Includes height skin, hair and eye colour, wear glasses...

Hileswaku mutsari u hlamusela ximunhuhatwa ku ya hileswi khomelaka kumbe ku vanaka eka ximunhuhatwa ku fana ni vulehi, misisi, muhlovo wa mahlo, manghilazi na swin'wana na swin'wana.

(b) Nxopanxopo wa vito (Name analysis)

Analysing a character' name is looking more closely to its meaning (if there's one) and describing it. Not all characters have a name significance to the story. A lot of times though, authors carefully choose a characters'

name to represent something about the character and/or story.

Eka nxopanaxopo wa vito, ku langutiwa ngopfungopfu eka vito leri nga na nhlamuselo yo karhi eka xitori, hambiswiritano a hi mavito hinkwawo lawa ma nga na nhlamuselo yo karhi. Minkarhi yo tala vatsari va hlawula mavito lawa ma nga ta yimela swo karhi hi ximunhuhatwa kumbe xitori.

- **Mavonelo/xivumbeko (Attitude/appearance)**

This method of characterization is the reader's description of the character's attitude, is how the character appears to feel about what is happening to him/her in the story.

Maendlelo lawa ma humelerisa leswi ximunhuhatwa xi titwisaka xiswona hileswi swi xi humevelaka kumbe leswi humevelaka eka xitori.

- **Mbulavulo (Dialogue)**

This is the way in which a character talks. Dialogue includes the characters' choice of words and syntax. It also includes the tone and diction of the character when he/she speaks. Is the character serious? Sarcastic?

shy?... All these could be conveyed by the characters dialogue.

Mavulavulelo ya ximunhuhatwa ma hlamusela swo tala hi xona, xik: loko xi ri na tingana kumbe ku nga hleki na swin'wana.

- **Swiendlo swa van'wana. (Reactions of others)**

When analysing the reactions of others, you are looking closely at how other characters in the story react to or treat the character that you are characterizing. Reactions includes verbal responses and physical or emotional treat. Character reactions can tell you if the character you are analyzing is liked or disliked, popular, honest or dishonest, ...

Swiendlo na ndlela leyi swimunhuhatwa swi angulaka hayona, ku nga va hi ndlela yo vulavula kumbe matitwelo, swi kombisa leswaku ximhunhuhatwa lexi xopaxopiwaka xa tsakeriwa, tiveka, tshembeka, a xi tshembekanga na swin'wana na swin'wana.

(f) **Mianakanyo (Thoughts)**

The thoughts of a character can only be analysed if we are inside the head of the character. This means that you can only include an analysis of a characters' thoughts if you are told what the character is thinking.

Hileswaku laha u nga xopaxopa mianakanyo ya ximunhuhatwa ntsena loko u byeriwile leswi xi anakanyaka swona.

- **Swiendlo/swiendleko (Action or incident)**

A character can be analysed by looking at an action or incident and how it affected them or how they reacted to it. What action did the character take when confronted with a situation. Is there an incident in the characters past that has shaped them as a character and affected the way they look at their life ...

Laha swiendleko kumbe swiendlo swa swimunhuhatwa swi na nkucetelo eka mavonelo ya vutomi na ndlela leyi ximunhuhatwa xi hanyisaka xiswona. Leswi swi nga va swi vangiwa hileswi swi nga tshama swi humelelela ximunhuhatwa.

Xitsalwana lexi xi ta tirhisa maendlelo lawa ma boxiweke laha henhla ku humelerisa nkucetelo lowu veke kona eka vatsari eku paluxeni ka

swimunhuhatwa swa vavasati. Xi ta languta loko endlelo leri ri kuceteriwile hi mintoloveloy karhi.

- **Emotional setting**

The setting of a story affects the characters development as well as the plot. The physical setting of a story is where the story is actually taking place and can affect the way a character is developed. The emotional setting of a story is the series of emotions that the character deals with throughout the story.

Mbangu wa laha xitori xi humelelaka kona wu na nkucetelo eku vumbeni ka ximunhuhatwa.

Maendlelo lawa ma boxiweke hi Trish Turner, ma tala ku tirhisiwa hi vatsari hi nkarhi wun'we kumbe hi ku tirhisa yin'wana ya wona, ku ya na hi ku i muxaka muni wa tsalwa na swimunhuhatwa hambi ku ri hungu leri hundzisiwaka. Kutani ke, vutivi bya vumunhuhati i bya nkoka eku xopaxopeni ka tsalwa kumbe swimunhuhatwa hi swoxe.

2.1.4 Swimunhuhatwa

2.1.4.1 Tsalwa ra Sasavona

2.1.4.1.1 Sasavona

Sasavona i nsati wa George Ntavasi. Hi nkarhi lowu a ku ri ni ndlala etikweni hinkwaro, van'wana a va ha ri ni mavele yo dya wona emakaya ya vona. Sasavona a a pfumala ni yo sungula tshuri. U tsutsumele exitolo ku ya xava masaka ya mugayo. Leswi swi vangiwa hileswi loko ri xile yena a fambaku a rhendzeleka ni miti. Mutsari u hlamusela vumunhu bya Sasavona hi ndlela leyi:

Sasavona na yena a tile kwala vhengeleni ... ku ta xava masaka mambirhi. Munghana wa yena Midlayi, a nga tanga hikuva yena a nga si helelwa, a ha ri na vongwe, kambe na sweswi swa marha ya tinjiya, yena u jingile a khoneta (p.5).

"Vongwe" i mavele lama ma hlayisiweke nkarhi wo tlula malembe. Leswi swi paluxa ku va Sasavona a pfumarile "vongwe" hikokwalaho ka vulolo bya yena. Hambileswi a xavile masaka ya mugayo evhengeleni, nkarhi wo swekela vana

swakudya a a nga ri na wona, a a famba a nwa byalwa etikweni hinkwaro. Mutsari u ri:

Vana va yena a va nga swekeriwi, Iowa le makatleni wo mamisiwa hi la tsheveni, a pfa a orhaverisiwa kwala jomeleni! (p. 6).

Ku mamisiwa ka n'wana hi tsheve swi kombisa ku va Sasavona a nga ri na nkarhi wo tshama ehansi loko dyambu ri kala ri ku pfhaa! Hi mikarhi yin'wana vana va yena a va hanya eka Midlayi. Vulolo bya Sasavona byi tlhela byi humelerisiwa hi tinsikiti na marhoda leswi a swi ri endlwini ya yena. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa: "... yindlu a yi kukuriwi, a yi sindziwi (p.6).

Hambileswi a a nga rimi, swakudya swa le masin'wini a nga pfumali hikuva a ri khamba ro tshamela ku yiva masiku hinkwawo. Hikwalaho mutsari a nge:

Hambileswi a ri lolo, yena xifaki a xi nga n'wi kali. A rhanga a luma hlovo. Hi nkarhi wo tshovela a nga vileli, mugwadi, a a kota ku nghena ensin'wini a tshovela a ya na wona ekaya (p.29).

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa ku va a yiva ku tlula mpimo. Vukhamba bya yena byi tlhela byi paluxiwa hi ndlela leyi:

Sasavonga a a nga chavi ku yiva. A va rhuma ku hlongorisa tihuku ta vanhu, va khoma ... A hamba a nusa mapa ya vanhu loko va anekile eswitheveni ... Hi nkarhi wa xirimu a heta miroho ya vanhu ni swifaki (p.28).

Sasavona u tlhela a paluxiwa a ri xindzendzele. Hambileswi ndlala a yi nghenile etikweni, loko a xavile mugayo a pfa a nusa mapa a lovekela byalwa,a nwa ni vanghana va yena. Mutsari u ri:

Loko Sasavona a vuya eku singileni, u fikile a humesa swirhundzu swimbirhi, a loveka byalwa, ...
(p.6)

Rirhandzu ra yena ra byalwa ri tlhela ri paluxiwa hi ndzimana leyi yi landzelaka:

... Sasavona a nga tshami. Loko a twa leswaku byi la, u yile, byi la u yile ... va karile va n'wi thya vito vito ra Gingiri.

Riburantani ri kale ri rhandzana na yena hikokwalaho ka byalwa. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Loko va vona leswaku a nga twisisi, vo ya n'wi xavela byalwa va ta dyi nyika, dyo nwa dyo dakiwa, dyo ketlela (13).

U kale a dlayisa na n'wana hi Maburantana ya yena ebyalweni.

Sasavona u paluxiwa a ri munhu wa futa leri paluxiwaka hi mutsari hi ndlela leyi:

Vana va kona va lo pyi, na malanga. Milomo yi lo xipelana na swixale ... Xisokisani xa Iowa ndzumulo hi mpfhuka xi omelana na thyaka a xi tivi mati. mana wa kona a nga hlantswi (6).

Sasavona a ri mbabva hikuva a nga hakeli swikweleti loko a tshuka a lombie mali. Mutsari u ri:

Eka Mbhayimbhayi u dyile nandzu wa R6.00. Eka Xikolokolo u na nandzu wa R2. 00. Eka Nghalalume u na nandzu wa R10.00 (p.11).

Loko a ri eka Bungeni eka n'wana wa yena Ntlholameri, u holovisa vanhu lava a va rhambiwile hi vandyangu ku ta tlangela n'wana loyi a a velekiwile endyangwini. Mutsari u swi hlamusela erivaleni hi ndlela leyi:

Ko ta ku lo ntshi! wonge hinkwenu mi ma maxaka ya hina. Loko ku nga dlayiwangi nchumu hi tshama hi mi vona kwala? ... se vanhu vo rhuketeriwa (p.19).

Leswi swi kombisa ku va Sasavona a pfumala mahanyelo lama amukelakaka evanhwini. Hi vona a tlhela a famba a lava tin'anga to ta thsungula n'wana wa Ntlholameri hambileswi vakokwana wa yena (vamaseve wa yena) a va ri kona.

2.1.4.1.2 **Midlayi**

Midlayi u paluxiwa a ri munhu wa rirhandzu no lulama. Loko nuna wa Sasavona a nga si rhumela, vana va Sasavonana a va dya eka yena. Mahanyelo ya yena yo lulama ya paluxiwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Mana wa vona hambileswi a nga ri mukriste, a lulamile ngopfu (p.8).

Vana va Midlayi a va dya va xurha naswona a va nga yivi kumbe ku yivisiwa. Hikwalaho mutsari u ri:

A xikolweni mathicara ve ri a hi xichavo xa vona.
Laha kaya na kona va dya xo nyikiwa (p.8).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wa ha seketela ku va vana va yena va nga yivi na ku va exikolweni va ri ni xichavo swinene.

Midlayi a nga tshami emitini ya van'wana. A titshamela ekaya ka yen a ri karhi a titirhela mitirho ya yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Nsati loyi na swona, u hava rixuxo, hikokwalaho
tin'wana ni tin'wana vo n'wi tisela, yena a tshamile,
a nga fambafambi p.9).

Midlayi u tlhela a paluxiwa a ri munhu wo tshembeka swinene. Loko ku sale cinci endzhaku ko xava mugayo, a tsala papila a tivisa nuna ejoni. Mahanyelo ya yena yo lulama ya tlhela ya kombisiwa hiloko a lava leswaku a n'wi tshinelela loko a nga si hundza emisaveni. Hi twa a byela Midlayi a ku:

Swi hetisekile. Ndzi khensile loko ndzi file ndzi vone
Midlayi, munhu wa tintswalo, loyi a nga ndzi pfuna
swinene loko ha ha tshamile swin'we ... u ndzi
pfunile hi minkarhi ya tindlala niloko ndzi fambile
emabyalweni, wena u sale na vana va mina u va
hlayisa (p.58).

Leswi swi kombisa ku va a tshembekile etikweni leri a tshama eka rona.

2.1.4.5 Tsalwa ra Ri xile

2.1.4.5.1 Nxopa xopo wa swimunhuhatwa

2.1.3.5.1.1 Tintswalo

Tintswalo i n'wana wa tatana Mnisi na Khensi. Hi ntirho i mudyondzisi exikolweni xa Masana laha ku tirhaka tata wa yena Salani. Tintswalo i munhu loyi a nga Mukriste. Ni ndyangu wa ka vona wu hanya vutomi bya xikriste. U ve ni nkucetelo wukulu swinene eka vutomi bya xikriste ehenhla ka Nhlengani Baloyi. Vatsvari va yena va ni xiphiqo lexikulu swinene hikokwalaho ka leswi Nhlengani a nga muhedeni na hileswi a nga swi koti ku tsala hambi ku ri vito ra yena. Hi siku leri Tintswalo a a endzerile Nhlengani hi twa tatana Salani a ku:

Ndzi rhandza leswaku n'wana wa mina a tekiwa hi
munhu loyi a nga dyondzeka tanihu mina. Naswona
a va a ri mukriste na yena. A ndzi lavi ntlunya lexi
nga ta dyela n'wana wa mina mali ntsena (p.4).

Marito lawa ya nga laha henhla ya kombisa swinene ku va ku hanyiwa vutomi bya xikriste emutini wa ka Salani. Mhaka leyi hileyi Tintswalo a a tshama a ri karhi a yi tiva embilwini ya yena. Tintswalo u ve a kanya mbilu a rhandzana na Nhengani. Rirhandzu ra vona hi rona leri endleke leswaku Nhengani a hundzuka. Endzhaku ko tshembisana ku tekana Tintswalo u ve a ngungumela a ya eka Nhengani ku ya n'wi kombela leswaku a ya ekerekeni ni ku ya xikolweni. Loko va ri karhi va bula Tintswalo u ri:

Mina sweswi, Nhengani, ndzi kombela leswaku u tinyiketa edyondzweni ni le ka Xikwembu. Kutani swilo swi ta lulamela mina na wena (p.24).

Marito lawa ya kombisa ku va Tintswalo a rhandza Nhengani hi mbilu ya yena hinkwayo. U luka mano ya leswaku Nhengani a kala a amukeleka emutini wa ka Salani hikokwalaho ka nsusumeto warirhandzu. Nhengani u ve a helanyana matimba hikuva se a kurile swinene. A nga swi twisisi leswaku u ta swi sungurisa ku yini leswi a byeriwaka swona hikokwalaho ka vukulu bya yena. Tintswalo u n'wi tiyisa mbilu hi ndlela leyi:

Hambiswiritano ku kula ka wena a swi vuli nchumu nkatanga, loko ku ri vutivi byi nga ha engeteriwa enhlokweni ya munhu un'wana na un'wana loyi a tinyiketaka. Wa nga ehleketa leswaku loko u suka laha kaya u ya exilungwini a wu nga tivi leswaku ntirho lowu u wu tirhaka namuntlha wu tirhisiwa ku

yini. Kambe hikokwalaho ka ku va u tinyiketile ku
wu tiva u wu tivile (p.25).

Nsusumeto lowu wu kale wu nghena endleveni ya Nhlengani. U kale a pfumela timhaka ta xikolo na kereke leswi a ta hamba a dyondzisiwa swona endzhaku ka ntirho. Ku pfumela ka yena ku kombisiwa hi ndlela leyi:

Hi swona murhandziwa, ndzi ta ringeta. Ku ringeta phela a hi xidyoho. Ntsena ndzi nga vula leswaku u nga ndzi heleli mbilu loko ndzi tsandzeka. Wo lehisia mbilu ya wena, kumbe hi nga tshovela mbewu leyinene ematshan'wini ya mfava (p.26).

Mhaka leyi ya ku hundzuka ka yena yi ve yi hlundzikisa tata wa yena Baloyi loko a n'wi vona a ya ekerekeli na le xikolweni xa lavakulu. A va vula leswaku n'wana wa vona u hungukisiwile hi va ka Minisi. Ku hlundzuka ka Baloyi ku kobmisiwa hi ndlela leyi:

Nhlengani jaha ra mina, ndzi twa leswaku lexi xi ku tshikiseke muchongolo hi leswaku u rhandzana na lexi xa n'wana thicara Munisi lexia mistress a hi vulavula hi xona siku leriya. Naswona ndzi twa leswaku u nghena xikolo na kereke. Kunene i ntiyiso xana? (p.27-28).

Marito lawa ya nga laha henhla ya kombisa ku va Baloyi a nga swi rhandzi leswaku n'wana wa yena a teka emutini lowu vanhu va kona va nga dyondzeka naswona va hanyaka vutomi bya xikriste.

2.1.3.5.1.2 Khensani

Khensani i nsati wa Salani Minisi. U vona swihundla hinkwaswo leswi n'wana wa yena Tintswalo a swi endlaka kutani a hlamusela nuna. Endzhaku ko boxa mhaka ya leswaku Tintswalo a nga kona ekaya hikokwalaho ka leswi a nga ntombi leyi nga tlunyiwa hi rirhandzu ra jaha, hi twa Salani a hlamula hi ndlela leyi:

N'wina vavasati mi loya dyambu ri lo hosi! Mi kota
ku vona ni leswi swi voniwaka hi mahlo ya xikhova
ntsena. Twana sweswi,u ndzi byela hi ta rirhandzu
leri ri fihliweke, leri ri ngo vona hi wena ntsena laha
mutini, hikuva wena u wa wansati (p.4).

Leswi swi kombisa ku va vavasati ku ri vona lava va kota ku vona vanhwana emutini loko va ha sungula ku rhandzana ni majaha ku katsa ni loko va onhanhile emirini. Endzhaku ka loko Salani a vulavule hi ku sola hi ku kombisa xiyimo xa munhu loyi a faneleke ku n'wi teka hi twa Khensani a ku:

N'wina vavanuna mi rhandza ku lawula ni laha swi nga faneriki. Hi tlhelo ra rirhandzu a mi tivi nchumu. I mbita ya hina vavasati ntsena. I wansati ntsena loyi a nga ni vutivi bya rirhandzu. Hi yena loyi a nyikiweke nyiko yoleyo. Wansati hi yena loyi a tivaka risina no kenta ka rirhandzu. Hikwalaho a ndzi yimi na wena loko u ku Tintswalo u fanene a tekiwa hi munhu wa muxaka muni (p.4).

Emutini wa ka Salani, Khensani hi yena a nga ni nkucetelo wa leswaku Tintswalo a kala a rhandzana na Nhlengani ku kondza va tekana. Loko Salani a kombisa muxaka wa munhu loyi a faneleke ku teka Tintswalo hi twa Khensani a ku:

Wena Salani wa ha ri ni miehleketo liya ya xikhale
ku nga si nghena xikriste etikweni ra ka hina. Tolo a
ku ri tolo, kambe namuntlha I namuntlja. Munhu a
nga ka a nga tlheleri endzhaku. Loko ri xa ri xa ri ya
emahlweni, kambe a ri tlheleri endzhaku.
Namuntlha ri xile nkatanga. Na hina a hi xe na rona
(p.5).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Khensani a tshama a ri karhi a cinca miehleketo loko nkarhi wu ri karhi wu famba. Khensani u hetelela hi ku vula marito lama ma landzelaka:

A hi tshike vana va hanya ra vona ra namunlhha.
Na hina hi hanyile ra hina ra tolo. Hi kona va nga ta
kota ku tsaka tanihileswi na hina hi tsakeke enkarhi
wa hina wa vuntshwa. A hi xalamuki nkatanga.
(p.5).

Marito lama nga laha henhla ya kombisa swinene ku va Khensi a nga swi tsakeli ku kavanyeta rirhandzu ra n'wana wa ye Tintswalo na mukon'wana wa yena wa Mundzuku Nhlengani.

2.1.3.5.1.3 **Nhlengani**

Nhlengani i n'wana wa Baloyi naswona u kula a rikarhi a hanya vutomi bya xintu, byo hanya hi ku nwa ni ku cina muchongolo. Leswi swi endla leswaku vatswari va yena va tsakela leswaku a teka emutini lowu va hanyak tanihi muti wa ka vona. Loko nkarhi wa ku Nhlengani a teka wu fika, hi vona a rhandzana na Tintswalo leswaku va ta tekana ku va nsati na nuna. Leswi swi hlundzikisile vatswari va yena. Endzhaku ka loko va ha ku swi twa Baloyi u ri:

Mina laha mutini wa mina a ndzi lavi vakriste. Mina ndzi velekiwe hi manana na tatana. Hi vona lava ndzi phahlaka vona. Hi vona lava va ndzi dyondziseke ku nwa byalwa ni ku cina muchongolo. Na namunlhha ni sweswi na byi nwa byalwa. Wena a wu swi tivi leswaku vanhu lavaya hi vona lava va

nge munhu un'wana ni un'wana u fanele ku tshika
ku nwa byalwa ni ku phahla vakokwa wakwe? (p.9).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku sihalala ka Baloyi leswaku Nhlengani a teka Tintswalo wa ka Minisi. Va rivala leswaku Nhlengani u kurile, masikulawa u tlharihile naswona a nga ka a nga pfumeli ku langeriwa nsati. Leswi swi endla leswaku Nhlengani a hetelela a va hlamula hi ndlela leyi:

Mina ndzi tilangela laha ndzi lavaka kona; laha
rirhandzu ra mina ri nga ni komba kona. Rirhandzu
hi rona leri ri nga ta ndzi akela muti, ndzi tshama hi
ku rhula hikuva ndzi ta va ndzi kumile ku rhula loku
ku tengeke.

Rirhandzu ra yena na Tintswalo ri endla leswaku a hundzuka, a landzelela xikolo na kereke. Hi vona Nhlengani a nghena xikolo lexi a dyondzisiwaka xona hi Tintswalo nsati wa yena. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Ntirho wo dyondzisa Nhlengani wona wu yile
emahlweni. Yena u vuyile ekaya masiku hinkwawo.
Nhloko ya Nhlengani a yi nga nonohwi hilaha a va
ehlekete hakona. Leswi swi hlamarisile vona hi
vambirhi ka vona (P.27).

Marito lama ma nga laha henhla ya kombisa leswaku a khoma hi ku hatlisa swa tidyondzo loko a ri karhi a dyondzisiwa hi Tintswalo. Hilaha ku vuriweke hakona laha henhla, na le kerekene se a ya, leswi a swi tikomba hi ku nghena tin'wana ta tlilasi ta yona to sungula. Hi twa mutsari hi byakwe a ku:

Eklilasini ya lavantshwa ekerekene u yile hilaha a tshembiseke hakona. Hinkwaswo swi va leswinene (p.27).

Mutsari hi ntshaho lowu wu nga laha henhla u kombisa ku tiyimisela swinene ka Nhlengani hi timhaka ta kereke. Nakona kwale kerekene Nhlengani u tikombile a ri ni vutlhari swinene. Leyi a yi ri yona tlilasi ya lava dyondzisiwaka timhaka ta Xikwembu na makhuvulelo.

Nhlengani u vile a tshika timhaka ta ku cina muchongolo. A nga wu veki na nkondzo emuchongolweni. Xa yena a ku ri ku tihlanganisa na Tintswalo na kereke. Ku chuveka ka yena rinhlampfu ekerekene ku hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Loko a ri Nhlengani yena u sungule ku nyamalala emuchongolweni. Xigubu xona u rhwele a ya fumba hi xona. Tinsoto hinkwato va n'wi vona a ya ekerekene. Loko a huma ekerekene va n'wi vona a fambafamba na tintswalo (p.27).

Loko Nhlengani a nga si tlhelela exilungwini, u hamba a endzeriwa hi Mufundhisi Maringa ekaya ka vona, emutini wa tatana Baloyi. Ku nghena ka Nhlengani xikolo na kereke swi endla leswaku a va na xichavo swinene. Leswi swi endla leswaku vatswari va yena ku katsa na yena va sungula ku rhandza yena na Mufundhisi Maringa. Leswi swi kombisa ku va rito ra Xikwembu ri nghanelerile emutini wa ka Baloyi. Mutsari u ri:

Hambi a ri yena tatana Baloyi, xikan'we ni ndyangu hinkwawo, va sungurile ku tikhoma loko mufundhisi a tile. Va sungule ku vulavula na yena hi xichavo. Loko masiku ya ri karhi ya ya, va sungurile ku n'wi rhandza na vona. Yena Mufundhisi a a swi vona no swi hlayisa hinkwaswo leswi; embilwini yakwe (p.37).

Leswi swi kombisa ku pfuleka matihlo ka ndyangu wa ka Baloyi ni lava a va hungasa hi ku nwa byalwa kona. Loko Nhlengani a fika ejoni a nga fikangi a tirivarisa hi timhaka ta kereke. U yile ka Mufundhisi wa kereke ku ya kombela ku amukeriwa endhzaku ko hlamusela leswi a hanyisa xiswona khale na muti wa ka vona. Mufundhisi u amukele no tsundzuxa Nhlengani hi masiku ya titlilasi ta kereke hi ndlela leyi:

Loko swi swi ri tano na mina ndza ku amukela haleno kerekene ya Mamelodi. Siku ra Klasi rona i ra wa Vunharhu nimadyambu hi nkarhi wa awara ya nhungu. Hi tlhelo ra wena, u nga ta haleno ka

mina nkarhi wun'wana ni wun'wana loko u nga tirhi
nchumu (p.3).

Nhlengani a tshembekile swinene. Hambileswi a ri kule na nsati wa Tintswalo a tshama a tiyimiserile eka leswi va nga twanana swona vona vambirhi. Leswi swi endla leswaku a nga ha rhandzi ku tshama ni vanghana va yena va le Joni, vo hanya hi byalwa ni muchongolo. Hi nomo wa yena u ri:

Vavanuna va ka hina mina ndzi tsakile ngopfu loko
ndzi vuyile ku ta hlangana na n'wina nakambe.
Mhaka leyi ndzi mi tivisaka yona namunthha hi
leswaku loko ku ri hi tlhelo ra muchongolo, hi
tirhisanile hi ku tsaka swinene eka nkarhi lowu wu
nga hundza; kambe loko ku ri sweswi, mina ndza
mi sukela. A ndza ha ri kona entlaweni wa n'wina.
Mina ndzi kumile lowu wu hanyaka ku tlula
muchongolo. Hi masiku loko mi ya eku cineni, mina
ndzi ta hambana na n'wina ndzi ya ekerekeni. Mina
a ndzi na tingana ku mi tivisa leswaku ndzi
tinyiketile ekerekeni (p.47).

Dyondzo na kereke swi n'wi pfunile Nhlengani. Masiku lawa u kota no tsala
mapapila ya ya ekaya eka Tintswalo. Hikwalaho mutsari a nge:

Yena Nhengani a a hamba a ya ku ya dyondza madyambu man'wana na man'wana. Naswona a nga rivalangi ku ya etlilasini hi Wavunharhu wun'wana ni wun'wana. Hambi ku ri ekerekeni a nga xwi (p.48).

Vutlhari lebyi a nga byi kuma exikolweni byi endla loko a ri kwale Joni a sungula no tsala switsariwa swa mapapila, a posela nsati ekaya. Mutsari u hlamusela vuswikoti bya yena hi ndlela leyi:

Masikulawa a dlambadlamba hi xona Xilungu. Tintswalo yena a a tsaka swinene ku kuma mapapila yo tsariwa hi voko ra Nhengani. Xilungu xa yena na xona a xi vupfa hi masiku (p.48).

Leswi swa tiyisisa leswaku loko a ri exilungwini u tame a landzelela leswi a nga tshembisa swona nsati wa yena Tintswalo. Ku vupfa ka Xilungu xa yena swi kombisa ku va a ri karhi a tlhariha hi switsongotsongo. U hetelela a kota no tihlayela bibele hi yexe. Dyondzo leyi yi endla leswaku na le ntirhweni a tlakusiwa. Loko a ri karhi a hlamusela Tintswalo ku tlakusiwa loku ka yena u ri:

Wa tiva ndzi tlakusiwile entirhweni. Leswi ndzi byeriwe tolweni. Ku sukela hi siku ro sungula ra Sunguti ndzi ta va ndzi tirha ntirho wa vuphorisa. Hileswaku vhiki reri ri taku (p.52).

Nhlengani na Tintswalo va hetelela va tekana kutani muti wa ka Baloyi na wa ka Minisi yi phahlelana mariyeta hikuva se a va nghanelana. Se dyambu a ri xile eka Baloyi hikuva a ku nga ha xavisiwi byalwa kambe matsavu ni swin'wana swa xiymo xa le henhla.

2.1.3.5.1.4 **Baloyi**

Baloyi i Tatana wa Nhlengani. Emutini wa yena a ku hanyiwa hi byalwa. Vutomi bya vona a byi ri lebyo hanya hi ku phahla, ematshan'wini yo khongela Xikwembu. Baloyi a venga swinene vutomi bya xikriste. Loko a twa leswaku Nhlengani u rhandzana na Tintswalo wa ka Minisi u hlundzukile swinene hikuva a ku va ka Mnisi hi vona lava va endlaka leswaku vanhu va nga ha phahli ni ku nwa byalwa. Loko vatsvari va yena va ri eka nhlengeletanonhlevo ya leswaku u fanele a teka, a va se va thumbile leswaku yena na Tintswalo i Bandi na buruku. Mhaka leyi yi hlundzukisile Baloyi hileswi a venga va ka Minisi. Rivengo leri mutsari u ri hlamusela hi ndlela leyi loko Baloyi a ri karhi a bula ni n'wana wa yena:

U lava ku nghanisa xilungu xa wena laha mutini wa mina? U lava ku nghanisa Vafundhisini ni tibibele ta vona laha mutini wa mina? Wa fambafambiwa mufana ndziwena. U ehleketa leswaku i mani loyi a faneleke ku tshika byalwa? (p.9).

Ndzimana leyi nga laha henhla yi kombisa ku va Baloyi a khunguvanyekile swinene hi mhaka ya ku rhandzana ka Tintswalo na Nhlengani. Baloyi u ya emahlweni a kombisa leswaku Nhlengani u fanele a hatla a hambana na Tintswalo hi ku copeta ka tihlo. Leswi swi tikomba ongeti loko o ka a nga hambani na yena a a ta hlongoriwa. Baloyi u gimeta hi ku lerisa Nhlengani hi ndlela leyi:

Mina Jim Baloyi, tata wa wena, ndzi ri vunghana
bya wena na n'wana yoloye wa mulungu-ntima a
byi heli namuntlha! Wa swi twa xana? (p.10).

2.1.3.5.1.5 **Mnisi**

Mnisi i tatana wa Tintswalo. Tatana Salani i nhloko ya xikolo xa Masana. U dyondzekile swinene naswona u hanya vutomi bya xikriste. Vutomi lebyi byi endla leswaku a tsakela leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi munhu wo hanya vutomi lebyi ndyangu wa yena wu hanyakwa byona kasi hi hala tlhelo u fanele ku va a dyondzekile na yena. Endzhaku ka loko a twile leswaku Tintswalo ku na jaha leri ri nga n'wi tlunya, hi twa a ku:

Ndzi rhandza leswaku n'wana wa mina a tekiwa hi munhu loyi a nga dyondzeka tani hi mina. Naswona u fanele a va mukriste na yena (p.4).

Hi siku leri Tintswalo a nga va tivisa leswaku yena u rhandzanile na Nhlengani Baloyi, Mnisi swi n'wi hlundzukisile swinene. Muti wa ka Baloyi a wu venga hi mbilu ya yena hinkwayo hikuva a ku tshama ku ri karhi ku xavisiwa byalwa. Rivengo ra yena ehenhla ka muti wa ka Baloyi u ri hlamusela hi ndlela leyi:

N'wananga u lava ku endla yini hi xiphukuphuku xolexiya xa muhedeni? Vanhu lavaya no loya va loya. Ndyangu lowuya wa ka Baloyi i ndyangu wa vudyoho. Vanhu va ndhawu leyi a va koti no ya ekerekeni hi ku tshamela byalwa emutini lowuya. Handle ka sweswo Tintswalo u lava yini eka muti lowuya wa Sodoma na Gomora? Kumbe na yena u lava ku hundzuka xidakwa (p.38).

Marito lawa ya nga laha henhla ya kombisa ku va a nga lavi ku twa nchumu hi muti lowu wa ka Baloyi.

2.1.3.5.1.6 **N'wa-Mzamani**

N'wa-Mizamani i nsati wa Baloyi. U hanya vutomi bya xihedeni emugangeni wa ka Mpisani. N'wana wa yena Nhlengani u voniwa a rhendzelekarhendzeleka swinene na Tintswalo. Leswi swi hetelela swi tikomba ongeti vanhu lava vambirhi va ta hetelela va tekanile. Mhaka leyi hlundzukisa Baloyi ku fikela loko a vitana Nhlengani ku ta n'wi holovela. Hi twa a ku:

U ehleketa leswaku i mani loyi a faneleke ku tshika byala? Nhloko ya wena njhe yi teka kahle yona?
(p.9).

Mhaka ya leswaku Nhlengani a holoveriwa, N'wa-Mizamani a yi nga n'wi tsakisi. Nkarhi hinkwawo loko Baloyi nuna wa yena a holovelha Nhlengani yena a tala ku lamula hi ndlela yo ka yi nga kongomi hikokwalaho ko tiva leswaku a hi hinkwawo vanhu lava va hanyaka vutomi byin'we ku sukela loko va velekiwile ku kondza loko va ya fa. Loko a twa pongo leri u ri:

A hi swona tata wa Nhlengani. Mina a ndzi vuli leswaku loyi wanhwana i munhu wa yena; ndzi ri va ri masiku lawa i vanghana. Ntsena mhaka leyi yi ndzi kohlaka i ku swi nga endleka ka njhani va va vanghana hikuva mina a ndzi se vona nhwana a ri ni munghana wa wanuna loko ku nga kona ku va va ri swigangu (p.9).

Marito lawa ya nga laha henhla ya tiyisisa ku va N'wa-Mizamani hi tlhelo rin'wana a swi tsakela leswaku n'wana wa yena Nhlengani a teka Tintswalo wa ka Mnisi.

NDZIMA YA 3

3.1 MINKONGOMELO YA MATSALWA

Nkongomelo i hungunkulu ra tsalwa. Hungu leri ri paluxiwa hi mutsari hi xikongomelo xo lava ku ri fikisela vahlayi. Brooks, Purse na Warren (1975:15) vona va hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi:

... the governing idea implicit, in the original situation of conflict that becomes, in the end, the focal idea - what take to the meaning of the whole (story).

Brooks, Purse na Warren va boxa leswaku nkongomelo i hungunkulu leri lawulaka tsalwa, leri ku vaka ku kongomiwe eka rona naswona eku hetelelni ri va ri khome mongo hinkwawo wa xitori. Heese na Lawton (1979:79) vona va ri nkongomelo i:

... the central idea, the basic issue with which the novelist/playwright is concerned, and which he comments through the medium of his story and his plot.

Ku ya hi Heese na Lawton nkongomelo i hungu leri mutsari wa novhele a tsalaka a kongomise eka rona laha loko a ri karhi a tsala a bumabumelaka hi xitori na kungu ra xona. Pearsall (1999:1485) u ri:

Theme is a subject, or topic on which a person speaks, writes, or thinks .

Pearsall yena u kongomisa eka nhlokomhaka leyi mutsari a vulavulaka, tsalaka kumbe ku ehleketa hi yona. Pretorius na Swart (1982:4) va ri nkongomelo i:

the interpretation of life as conveyed by the story as a whole.

Ku ya hi ntshako lowu wu nga laha henhla nkongomelo i maendlelo lawa hawona, mutsari a kotaka ku hlamusela vutomi bya swimunuhuatwa hi ku tirhisa xitori xa yena hinkwaxo.

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla hinkwato ti paluxa nkongomelo ku ri hungu leri tsalwa ri vulavulaka hi rona naswona ri kota ku humela kahle erivaleni hi ku hlamusela vutomi bya swimunuhuatwa swa tsalwa rolero.

3.2 TSALWA RA SASAVONA

Tsalwa ra **Sasavona** na rona ri kombisa leswaku munhu u va ni vutomi lebyinene loko a nghena kereke. Vutomi lebyi byi kombisiwa hi mahanyelo ya Sasavona loyi a hanyaka vutomi bya xihedeni kutani eku heteljni a hundzuka a va mukriste loko a vona leswaku u le kusuhi ni ku fa. Vutomi bya xikriste byi hanyiwa hi Midlayi hambileswi a a nga ngheni kereke.

Loko tsalwa ri sungula Sasavona u hanya vutomi byo pfumala vukriste endzeni. U rhendzeleka na miti a nwa byalwa, a tsandzeka ku tirha ekaya ka nuna wa yena. U va ni futa leri chavisaka vanhu va tiko hinkwavo. Mahanyelo ya yena ya hetelela ya dlayisa Mhlava n'wana wa yena. Hikwalaho mutsari u ri:

N'wana loyi a nga le makatleni o sungula ku rila hi ndlala; Wa rhendzelekarhendzeleka ni yindlu, ku hava swakudya, nswaa! U te a ku hlome, ehansi ka mubedwa, o kuma Mhlava a lo lulalula1! Va n'wi hingakanyile hi mukwana, va suka va famba (p.13).

Leswi hinkwaswo a swi vangiwa hi byalwa. George Ntavasi na yena u kale a vilela swinene hi vulolo lebyi a byi vangiwa hi byalwa hikuva a swi n'wi tsandzisa no ya rima emasin'wini. U ri:

Nan'waka na kona, nkarhi lowu vanhu hinkwavo va
nga pfuna mavele, ndzo twa leswaku le mutini wa
mina i ndlala (p.20).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wa ha tshikilela mhaka ya ku loloha ka Sasavona.

Midlayi u kombisiwa a hanya vutomi bya Xikriste. I munhu wa mahanyelo ya kahle swinene. Mutsari u hlamusela yan'wana ya mahanyelo ya yena loko a ku:

Loko xi ri xirimu, u hubuta nimixo a swekela vana,
ivi a teka xikomu xa yena a ya ku ntswo! ntswo!
ntswo! (p.8-9).

Leswi swi paluxa ku va a nga ri na vulolo tanahi Sasavona. Loko ri xile u tshama a ri ekaya ematshan'wini yo rhendzeleka na miti ya van'wana. Mutsari seketela leswi loko a ku:

Nsati loyi na swona, u hava rixuxo, hikokwalaho
tin'wana ni tin'wana vo n'wi tisela, yena a tshamile
ekaya (p.8-9).

Sasavona u hetelela a hundzuka a va mukriste loko se a vabyela ku fa. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Sweswi ndza twisia, na mina ndza n'wi vona Hosi Yesu. A ndzi siveriwile mahlo hi swilo swa misava, kambe ndza tilaya ngopfu sweswi hiku ndzi hanyile eku biheni (58).

Ndzimana leyi yi nga laha henhla yi tiyisisa ku va Sasavona a cincile mahanyelo ya vuheneni, a hanya lawa ya xikriste.

3.3 TSALWA RA RI XILE

Tsalwa ra **Ri xile** ri kombisa ku va vutomi bya xikriste byi ri byona lebyinene evanhwini. Hi byona vutomi lebyi munhu wa swi kota ku hanya mahanyelo lama a mukelekaka evanhwini. Vutomi lebyi byi kombisiwa hi ndyangu wa ka Mnisi hileswi wu swi koteke ku hundzula ndyangu wa ka Baloyi kutani wu hanya vutomi lebyinene.

Loko Nhlengani a fanele ku teka nsati (Tintswalo) wa xitekwa, wa hundzuka, a nghena kereke na xikolo, a kota ku tsala ni ku hlaya tibuku hi ku angarhela. Ku hundzuka ka yena ku susumetiwa hi Tinstwalo hikuva tata wa yena Salani Mnisi a a tsakela leswaku a tekiwa hi munhu loyi a nga dyondza no nghena kereke

tanihi yena. Endzhaku ka loko Tintswalo a tivisile Mufundhisi Maringa hi xiphiqo xa vuhedeni bya Nhlengani hi twa Maringa a ku:

Wena n'wananga a wu faneli ku endla nchumu. Loyi a faneleke ku endla nchumu hi yena loyi wa jaha. Yena loko a ku rhandza tanihileswi u vurisaka xiswona, u fanele ku lahla vuhedeni. U fanele ku hluvula nguvu leyi ya munyama yi pfaleke mahlo, kutani a nghena eku vonakaleni. U fanele ku sukela muchongolo a ta ekerekeni laha a nga ta kuma kona rito ra Xikwembu. Naswona u fanele ku nghena tilasi ya Katekisma leswaku a ta kota ku twisia leswaku Vukriste i ncini; Naswona Vukriste hi vula mani, na yona kereke i yini. Loko a tivile swilo sweswo hi kona a nga ta khuvuriwa na yena
(p.21)

Laha henhla Mufundhisi u tsundzuxa Tintswalo leswaku loko a lava leswaku Nhlengani a amukeriwa eka Salani leswaku va ta tekana u fanele a nghena kereke a ta kota ku hanya mahanyelo lamanene lama hanyiwaka endyangwini wa ka Mnisi.

Endzhaku ko suka eka Mufundhisi Maringa, Tintswalo u kongomile eka Baloyi ku ya kombela Nhlengani leswaku a hundzuka hi xikongomelo xa leswaku va ta kota ku tekana kahle ku nga ri na timholovo emindyangwini hinkwayo. Hi twa a ku:

Mina sweswi Nhlengani ndzi kombela u tinyiketa edyondzweni ni le ka Xikwembu. Kutani swilo swi ta hi lulamela mina na wena (p.24).

Hileswaku endzhaku ko hundzuka a swi ta va olovela leswaku va tekana hikuva hileswi Salani a swi rhangiseke emahlweni. Rirhandzu ra Nhlengani eka Tintswalo ri endla leswaku a pfumela hi ku olova handle ko kanakana. U ri:

Hi swona murhandziwa, naswona ndzi ta ringeta. Ku ringeta a hi xidyoho. Ntsena ndzi nga vula leswaku u nga ndzi heleli mbilu loko ndzi tsandzeka (p.26).

Vukriste bya Nhlengani byi tikomba swinene loko a tlhelerile ePitori. A nga rivalanga timhaka ta kereke hikuva a ya masiku hinkwawo ka wona. Mutsari u paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

Hambi ku ri ekerekeni a a nga xwi. Hinkwaswo leswi a swi humelela haleno Pitor (p.48).

Leswi swi kombisa ku tiyimisela ku tswariwa ravumbirhi leswaku a ta kota ku tekana na Tintswalo wa ka Mnisi. Nhlengani u khuvuriwile hi siku ra Khisimus. Mutsari u hlamusela ku khuvuriwa ka yena hi ndlela leyi:

Yindlu ya kereke a yi tele yi tlhela yi khapa hi siku rero. Vakhuvuriwa vona a va tshamile eswitulwini swa le mahlweni. Vona a va ambele ku tidlaya hinkwavo ka vona. Va ka manana vona a va ambele tirhoko to basa leti a ti lehile swinene (48).

Ndzimana leyi yi nga laha henhla yi kombisa ku va Nhlengani a hundzukile hakunene hikokwalaho ko susumetiwa hi rirhandzu ra Tintswalo.

Dyondzo ya Nhlengani yi endle na leswaku a kota ku tsala ni ku vulavula Xinghezi lexi heleleke. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Nhlengani na Tintswalo va ri karhi va bula hi ku tlakusiwa ka yena entirhwени hikokwalaho ka dyondzo leyi loko a ku:

Loko va ri karhi va hlamulana hi ndlela leyi, a va ri karhi va vulavula na hi Xinghezi. Nhlengani na yena a a xi humesa na hi tinhompfu. Havambirhi ka vona va tsaka swinene hi mhaka leyi (p.52).

Leswi swi kombisa ku va dyondzo yi pfuna swinene. Miti leyimbirhi yi hetelela yi nghenelana endzhaku ka loko vana va vona va tekanile. Hi vona muti wa ka Baloyi wu hluvukile swinene hikuva se a ku xavisiwa na matsavu ni swin'wana swa Xilungu handle ka byalwa ni ku cina muchongolo.

NDZIMA YA 4

4.1 Mbangu

Mbangu i ndhawu laha timhaka ti humevelaka kona. Abrams (1981:175) u hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

The setting of a narrative or dramatic work is the general locale, historical time and social circumstances in which it occurs ...

Hi ku komisa mbangu swi vula ndhawu, nkarhi ku katsa ni tindhawu ta ntolovelu laha timhaka leti ti humevelaka kona.

4.1.1 Tsalwa ra Sasavona

Mbangu wa tsalwa leri wu kombisiwa wu sungula hi timhaka to biha ta ndlala. Hi vona tiko hinkwaro ri va ni xiphiqo xa ndlala, laha vavanuna va bohekaka ku famba va singilela miti ya vona. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Vavanuna va hatlisile ku famba va lava mintirho kwalomu valungwini. Lavo kateka va yi kumile, lavo

fana-vu na mina khombo, a va yi kumanga. Saka a ri dya pondho, kun'wana pondho ni ku tlhandlekela (p.5).

Xitolo xa ka Machipisana xi paluxiwa ku ri ndhawu laha vanhu a va xava mapa ni swin'wana hi nkarhi lowu wa dyandza. Hikwalaho mutsari u ri:

Sasavona na yena a a tile kwala vhenkeleni ra ka Machipisani, yena a nga na nuna wa xiverengi, a a tile na tipondho timbirhi ku ta xava masaka mambirhi. Munghana wa yena Midlayi a nga tangi hikuva yena a nga si helelwa,... (p.5).

Muti wa Sasavona wu paluxiwa wu ri ekusuhi ni muti wa Midlayi naswona hi kona laha byala a byi tala ku endliwa kona. Na loko a xavile mapa, a tlhela a endla byala hi wona. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Loko Sasavona a vuya eku singileni, u fikile a humesa swirhundzu swimbirhi, a loveka a endla byalwa, a ku i nomu wa saka (p.5).

Emutini lowu hilaha a ku tshama ku tele hi vanhu vo hambarahambana va tela ku titlonya hi byalwa. Hikwalaho mutsari a nge:

Vanhu vo tala va tile ku twa ku xurha ... Se ku tshama laha mutini yo va mphensa-mphensa, swi nga ha nyawuli. Loko byi va khandziyile byalwa, se vo sungula ku cina xilala. Ku hleka ko va lokukulu. Byi hetile masiku manharhu bya ha nwiwa, vanhu va pfukela kona (p.6).

Muti wa Sasavona wu tlhela wu paluxiwa hi ku kombisa futa leri a nga na rona. Leswi hinkwaswo swi vangiwa hileswi a nga swi koteki ku tshama ehansi a hlayisa vana va yena. Mutsari u paluxa mbangu lowu hi ndlela leyi:

Mana wa kona, xikulu i byalwa; yindlu a yi kukuriwi, a yi sindziwi. Nivusiku vana va kona vo k'etela..., a hi marhoda la nga kona ni tinsikit! (p.6).

Muti wa Midlayi wu paluxa mbangu hi ku kombisa vumunhu lebyi a ri na byona. Swakudya a a swi hlayisa hi ndlela leyi faneleke hikuva a a hlwela ku helelwa. Hikwalaho mutsari u ri:

Loko a ri Midlayi N'wa-Valoyi, yena a nga hatlisangi ku helelwa hikuva a a tiva ku hlayisa, hambiswiritano nuna wa yena u jingile a n'wi rhumela man'wana mavele (p.8).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Midlayi a ri ni mahanyelo lama ya amukelekaka evanhwini.

Mbangu wa tsalwa leri wu tlhela wu paluxiwa hi nsimu leyi Midlayi a a rima eka yona. A a rhandza swinene ku vindzuka nimixo loko a ya eku rimeni. Hi twa mutsari a ku:

Loko xi ri xirimo, u hubuta nimixo a swekela vana,
ivi a teka xikomu xa yena a ya ku ntswo! ntswo!
Hambileswi va nge ku dzumbela! (p.8).

Muti lowu wu tlhela wu paluxiwa wu ri muti lowu vana va kona va nga yisiwki exikolweni. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Vana va kona va hanya hi ku kongomela; ni le xikolweni a va yi (p.9).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene leswaku muti wa Sasavona ni nuna wa yena wu ta pfumala rivoni ra dyondzo hikokwalaho ka mana wa vona Sasavona.

Mbangu wa tsalwa leri wu tlhela wu hlamuseriwa hi ndhawu ya le Messina ku ri laha Sasavona a nga dlayisa n'wana wa yena hi Riburantana hikokwalaho ka vudakwa bya yena. Mutsari u ri:

Loko va vona leswaku a nga twisisi, vo ya n'wi xavela byalwa va ta dyi nwisa, dyo nwa dyo dakwiwa dyo k'etlela. Dyi te loko dyi pfuka nimixo dyo kuma khatsa! (p.13).

Ku dlayiwa ka Mhlava mutsari u ku hlamusela hi ku tirhisa n'wana lontsongo hi ndlela leyi:

U te loko a ku hlome, ehansi ka mubedwa, o kuma Mhlava a lo lulalula! va n'wi hingakanyile hi mukwana, va suka va famba (p.13).

4.1.2 **Tsalwa ra Ri Xile**

Eka Tsalwa ra **Ri Rile**, mbangu wu kombisiwa hi le mutini wa Salani, loko mana wa Tintswalo a ri karhi a huwelela Tintswalo hi nkarhi lowu a humile ku ya vonana na Nhlengani nuna wa yena. Hi nomu wa yena Khensani hi twa a ku:

"Tintswalo!" Whi! " Tintswa-lo!" Whi! "Hi ri Tintswalo! Nakambe whi! "Tintswalo wa koma u lo fa tindleve xa? Nakona ku sukela rini a fe ton a tindleve ta kona? Leswi masiku hinkwawo a vonakaka a ri munhu wa kahle. Kumbe hi byona vunhwana byi karhataka (p.1).

Leswi swi kombisa ku va a nyamalarile hi xinkadyana lexi nga hetiki mbilu. Mutsari hi yexe u yisa emahlweni mbangu lowu a ku:

Hi madyambu lawa ya siku ra namunlhha ra Sonto, Tintswalo u sukile a famba a nga tivisangi munhu laha a yeke kona. Mana wa yena u n'wi vitanile a lava ku n'wi vutisa swin'wana leswi a nga ka a nga swi twisisangi loko mufundhisi a dyondzisa ekerekeni (p.3).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi tiko ra ka Mpisani, ku ri tiko leri ri nga ni mirhi ya mihandzu leyi vunhu vo hambanahambana va hanyaka hi yona. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Tiko ra ka Mpisani i tiko ro saseka swinene. Tiko ra milambu ni swinambyana. Loko ku ri swihlovo swona a swi vuriwi. Tintshava tona ri hava. Mirhi ya kona hi leyi kulukumba swinene, mirhi ya mitoma,

Mimbulwa, minkanyi leyi fumisaka tiko hi nkarhi wa nhlovo hi vukanyi bya yona. Minkuhlu yona hi le kaya ka yona. Varisi vona va nga vula leswaku hi rona tiko ra misala hikuva hi yona leyi yi va nyikaka masala lawa va dyaka va tlhela va raha va vuya va tiluma ti tintiho hi ku nandziha (p.6).

Leswi swi kombisa ku va ri ri tiko leri ri nga fuwa swinene hi tlhelo ra swakudya.

Tiko ra ka Mpisani ri tlhela ri paluxiwa ku ri tiko leri eka rona ku tshama vanhu lava va hanyaka mahanyelo yo hambarahambana. Van'wana va vona va hanya vutomi bya xikriste kasi van'wana va vona va hanya vutomi bya xihedeni. Hikwalaho mutsari a nge:

Ku kumeka vakriste lava va chavaka no yingisa swinene rito ra Xikwembu. Exikarhi ka vona ku ni vafundhisi, mathicara, tinese, swichudeni ni van'wana ni van'wana. Hi va vona hi Sonto yin'wana ni yin'wana loko va rhangisanile emahlweni va ya kona ekereni. Loko va ri vamanana vona hi va vona kambe hi wa Vumune un'wana ni un'wana hi nkarhi wa ndzhenga loko va khitimuka va ya kona xikhongelweni xa vona xa vhiki ni vhiki (p.6).

Mbangu wu tlhela wu humeseriwa erivaleni hi tiko ra ka Mpisani, ku ri laha vanhu va kona va hanyaka hi ku hungasa hi mintlangu ya xintu loko lava van'wana va yile ekerekenei. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Vanhu va kona va ha tsakisiwa hi michongolo ni macomana. Hi vona lava Sonto yin'wana ni yin'wana va vonakaka va tatile tindlela leti ti yaka laha ku nga ni muchongolo kona. Muchongolo hi wona ntlangu wa vona lowu wu va nyikaka ntsako. Ku sukela eka xihlangi ku ya fika eka mukhegegula ni mukhalabye va rhangisana ku ya kona emuchongolweni (p.7).

Tiko ra ka Mpisana ri tlhela ri paluxiwa ku ri tiko leri vatshami va rona va hanyaka hi byalwa. Hikwalaho mutsari u ri:

Laha ka Mpisana vanhu va kona va rhandza ngopfu byala lebyi va byi vitaka hi vito ra nghodwana. Byala lebyi byi hambene ni lebyi bya xihina hikuva byona byi vivirisa hi chukele, kasi loko byi ri lebyi bya xihina byi virisa hi mvuvelo ntsena (p.7).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndyangu wa tatana Jim Baloyi ku ri ndyangu lowu wu hanyaka hi ku xavisa byalwa. Eka wona muti lowu a ku na siku ra mahala. Mbangu lowu wu humela erivaleni loko mutsari a ku:

Byi tshwa siku na siku. Ku xavisiswa mabyalwa ya tinxakanxaka. Bya xilungu ni xintima byi kumeka kona. Eka Baloyi hi kona laha vavanuna va timulaka kona torha. madoda hinkwawo ya muganga ya hlangana kona (p.7).

Leswi swa ha tiyisisa ku va laha mutini byala byi tshama byi ri kona.

Emutini wa tatana Baloyi hi kona laha hi rin'wana ra masiku, Baloyi a nga vitanelia n'wana wa yena Nhlengani ku ta n'wi tshinya. U tshinyiwa hikokwalaho ka ku va va twile leswaku masiku lawa u nghena kereke na xikolo. Loko a nghena endlwini ya tata wakwe hi twa a va xeweta hi ndlela leyi:

Ri xile tatana.. Ri xile manana (p.7)

Endzhaku ko xewetana, tatana u hlamusela n'wana wa yena Nhlengani timhaka hi ndlela leyi:

Hi swona, laha wena Nhlengani u vitaniwile hi mina. Mina ndzi nga tata wa wena. Ndzi rhandza ku ku tsundzuxa leswaku sweswi wena Nhlengani u kurile, u wanuna loyi a vupfeke. I khale hina hi ku yimerile leswaku u teka, kambe na sweswi hina a hi si vona nchumu. Loko wena u ehleketa a wu swi voni leswaku muti lowu wu ri wena xana? Mina na mana wa wena se hi kurile, no dyuhala hi dyuharile sweswi (p.8).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu paluxa swinene leswaku Nhlengani a va n'wi vitanelu ku n'wi tivisa leswaku a teka nsati ku katsa ni ku n'wi langela muti lowu a faneleke ku ya teka eka wona, handle ka muti wa ka Munisi. Endzhaku ka loko a lumiwile ndleve, mana wa yena u ri:

Kambe n'wananga, mina ni tata wa wena a hi ehleketa ku ya ku vutela n'wana wa ka Masenyana. Hina a hi vona leswaku Hanyeleni u ku fanerile; naswona wa swi vona leswaku nkarhi wu ku siyile, vanhu a na se va sungurile ku vulavu;a hi wena (p.10).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndhawu laha Nhlengani a tirha eka yona ePitori. Endzhaku ka loko Tintswalo a n'wi vutisile hi ndhawu leyi loko va ri karhi va xewetana ebazini, hi twa Nhlengani a hlamula hi ndlela leyi:

Mina ndzi le Gudusipoti (Ku vuriwa Koedoespoort).

Kona hi laha tinsimbhi ta xitimela ni xiporo swi endliwaka kona. Kutani ta vuya swinene (p.13).

Matirhiselo ya Nhlenganga ya marito ya Xinghezi laha henhla ya ya kombisa ku va ku ri munhu loyi a nga dyondzangiki.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi nghova leyi Nhlengani na Tintswalo va nga twanana ku ya hlangana eka yona. Loko va ha ku hlanganga, mbangu lowu wu humeseriwa erivaleni loko Tintswalo a ku:

Heyi, wena Nhlengani hi fanele ku vona leswaku hi nga chochoveli hi ya ekule, laha hi nga hlanganaka ni tinyoka. Mina ndza ti chava tinyoka (p.16.).

Ndhawu leyi hilaha va nga twa va titsakile hinkwavo ka vona loko va ri eka yona. Hikwalaho Tintswalo a yaka emhalweni a ku:

Wa tiva rihanyu nkarhi wun'wana ra nandziha. Kumbe ndzi nga vula leswaku hina vanhu va manguva lawa ha tiphina hi rihanyu. Vona sweswi, hi tshamile hi ri vanbirhi ntsena laha hansi ka murhi. Wena u wanuna kasi mina ndzi wansati. vanhu va khale a va nga ta swi endla

leswi. Eka vona a swi yila swo fana na leswi. Kunene swa rivala swa cinca (p.16).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndyangu wa mufundhisi Maringa ku ri laha Tintswalo a nga ya a ya kombela kona ku pfuniwa hi miehleketo leswaku a ta kota ku tekana na Nhlengani. Loko a ri eka mufundhisi u ri:

Mufundhisi, mhaka hi leswi mina ndzi nga Tintswalo Munisi ndzi rhandzanaka na Nhlengani Baloyi. Kutani hilaha na n'wina mi tivaka hakona, mhaka leyikulu leyi yi vavisaka mbilu hileswaku Nhlengani i munhu loyi hi nga vulaka leswaku i muhedeni. No ya exikolweni a nga yangi ni siku ni rin'we. Hambi ri ri vito ra yena a nga swi koti no ri tsala (p.20).

Leswi swi kombisa ku va Tintswalo a rhandza Nhlengani ku tlula mpimo swinene, hikuva u rhandza leswaku mufundhisi a n'wi lukisa mano yo yena na Nhlengani va rhandzana va tlhela va hetelela hi ku tekana.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa nakambe hi ndyangu wa ka Baloyi ku ri laha Tintswalo a nga ya nivusiku ku ya kombela leswaku Nhlengani a hundzuka. Endzhaku ka loko Tintswalo a pfurile rivanti hi twa Nhlengani a ku:

A! Tintswalo nkatanga! U huma kwihi vusiku lebyi? A wu chavi ku hlangana na swinghunghumani swa vusiku? U lava ku ndzi siya exirilweni xo pfumala muyimeri. Mina ndzi nga swi kota ku hanya kwala misaveni ndzi ri hava wena nkatanga (p.23).

Mbangu wu tlhela wu hlamuseriwa hi ndyangu wa ka Baloyi ku ri laha Nhlengani a nga kombisa vanhu lava a a vitaneriwe vona leswaku a nga tekani na Tintswalo. Hi mayelana ni rirhandzu ra vona Nhlengani u hlamula vanhu lava hi ndlela leyi:

Mhaka hileswaku n'wina hinkwenu ka n'wina mi nga la, a mi twisisi nchumu hi tlhelo ra rirhandzu. A hi mfanelo leswaku munhu a tshika nhwana loyi a n'wi rhandzaka swinene naswona loyi wa nhwana a n'wi rhandza hi rirhandzu ra xiviri, kutani yena a teka nhwana loyi a nga n'wi rhandziki (p.30).

Marito lama ma nga laha henhla ya kombisa ku va nhlengani a nga twisisangi nchumu eka leswi tata wa yena Baloyi ku katsa ni vakulukumba lava a va vitaneriwe yena a va n'wi laya swona.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi muti wa n'anga N'wanyangela ku ri laha Baloyi na nsati wa yena va nga ya lavisia kona mhaka leyi yi endlaka leswaku Nhlengani a ala ku tshikana na Tintswalo. Loko se N'wanyangela a kombisa

Ieswaku Nhlengani u dyisiwile, hambi ko ba lexi dumaka a nge tshikani na Tintswalo u ri:

Kunene hi leti, ta vulavula. Loyi wa jaha hi loyi hala. Kutani loyi hi loyi wa nhwanyana. Loyi wa nhwana u tamerile lamula a ri nyikeke hi tata wakwe. Hi loyi u ri nyika jaha ra n'wina. U n'wi ahlamisele ni nomo. Loyi wajaha wa ri dya lamula leriyani. Hi lavaya, va famba swin'we, va khomane hi mavoko. Vanhu va ri va rhandzana kasi i murhi wu etleriseke jaha ra n'wina xikukwana etlela vurhongo. Loyi wanhwana a nga n'wi rhandzi na swintsanana (p. 33-34).

NDZIMAYA 5

5.1 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu vulavula hi ku hlela na ku humesela erivaleni mapuluxelo ya swimunhuhatwa swa vavasati hi vatsari eku susumeteni ka swin'wana swa swimunhuhatwa leswaku swi hundzuka eka vutomi bya swona lebyi a swi byi hanya khale kutani swi hanya byin'wana byintshwa.

Eka ndzavisisi lowu hi kotile ku vona hilaha mulavisisi a swi koteke hakona ku hlamusela manghenelo ya ndzavisiso lowu, lawa ya katsaka, nsusumeto, xiphiqo xa xitatimendhe, maendalelo, tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ni swin'wana.

Hi tlhele hi vona hilaha mulavisisi a paluxeke hakona matimu ya mutsari, nkomiso wa matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa. Swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi nga ni nhlohloteloo wa ku hundzula vutomi bya swin'wana swimunhuhatwa swi hlamuseriwile hi vuxokoxoko.

Eka ndzavisiso lowu hi tlhele hi vona hilaha mutsari paluxeleke vahlayi hungunkulu ra matsalwa ya yena hi ndlela ya vutshila. Tinhlamuselo ta nkongomelo na toni ti hlamuseriwile hi ndlela leyi yi enerisaka vahlayi hi ku angarhela.

Tinhlamuselo ta mbangu na tona ti nyikiwile ku tlhela ku hlamuseriwa ni laha mbangu wa tsalwa rin'wana ni rin'wana wu humeletlaka kona.

Ndzavisisi lowu wu hetelela hi ku nyika nkatsakanyona swibumabumelo swa Nkoka eka vanhu.

5.2 **SWIBUMABUMELO**

Mulasisi u bumabumela leswaku vanhu va fanele va hanya vutomi lebyi hanyiwaka mangualawa bya xikriste na ku nghena xikolo hikuva bya pfuna swinene. Vukriste na xikolo swi endla leswaku vanhu vahanya vutomi lebyi amukelekaka evanhwini kasi hi hala tlhelo va kota no kuma mintirho ya kahle hikokwalaho ka dyondzo.

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Brooks, C, Purse, J.T. na Warren, R.P. 1975. *An Approach to Literature*. New Jersey: Prentice-Hall Inc.

Gamlim, P.J. 1984. *Thinking is Harnessed to Speaking, Reading, and Writing*. Monograph: Olse.

Giddens, A. 1989. *Sociology*. United Kingdom: The Alden Press:

Grace, W. 1965. *Response to Literature*. New York. MacGraw-Hill.

Heese, M. na Lawton, R. 1983. *The owl Critic: An Introduction to Literary Criticism*. Goodwood: Nasou Limited.

Machete, H.A. 2001. *Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga*: Unpublished MA Dissertation. Polokwane. University of the North

Mafenya, L.L. 2002. *Gender Perspectives in Tshivenda Folklore: A Feminist Approach*. Unpublished Doctoral Thesis: University of Limpopo.

Marivate, D.C. 1990. Sasavona: Sasavona. Publishers and booksellers.

Masuku, N. 1997. *Images of Women in some Zulu Literary Works*. Cape Town: Struik publishers.

McKee, A. 2003. *Textual Analysis –Google Books*: Wikipedia (03/06/09)

Msimeki, B.E. 1998. *Characterisation in Murhandziwani and Manyunyu ya Xitsotso*: Unpublished MA Dissertation. Braamfontein RAU.

Morgan, F. 1989. *The Misogynists' Source Book*. London: Jonathan Cape.

Ndlovu, P. 2008. *Vukosi i mberha*: Kagiso Publishers. CapeTown.

Neuman, W.L. 1997. *Social Research Methods: Qualitative and Quantity Approach*. White Water. University of Wincosin.

Nicholson, L.J 1990. *Feminism/Post-modernism*. New York and London: Routledge, Chapman and Hall Inc.

Nkuzana, K.J. 1996. *A Critical Assessment of B.K.M. Mtombeni's Creative Works*: Unpublished Doctoral Thesis. Pretoria.UNISA.

Peck na Coyle, 1994. *Literary Terms and Criticism*. London: MacMillan

Phillips, A. 1987. *Feminism and Equality*. Oxford: Basil Blackwell.

Plumwood, V. 1990. *Feminism and the Mastery of Nature*. London. New York: Routledge.

Pretorius, W.J. na Swart, J.H.A. 1982. *Teaching African Literature*. Pretoria: Unisa.

Schreiber, S.M. 1965. *An Introduction to Literary Terms*. McGraw Hill: USA

Smith, D. 1978. *A Peculiar Eclipsing: Women's Exclusion From Men's Culture*.

Wittrup, I. 1993. *Feminist Anthropology, Another Form of Imperialism*London:
Frank Cass and Co. Ltd.

The Worldbook Encyclopaedia, Vol. 7. 1992. Great Britain.